

Поликарпова Е.М. Хоһоонноохтук аабы. Учууталга көмө босуобуйа.

Кириитэ

Билигин уус-уран литератураны үөрэтиигэ үөрэнээччилэр айымньыны биир халыптаахтык, тэн таһымнаахтык ылыныларыгар дьулуһууттан akkaaстанан, оҕо хас биирдии айымньыны тус бэйэтэ иэйиитинэн ылынытын хааччыйар сорук турар. Бу сорук ситиһиллэр эйгэтэ үөскээтэбинэ эрэ, үөрэнээччи литература уруогар айымньылаахтык толкуйдуур, үлэлиир кыахтанар, кини өйө-санаата, иэйиилэрэ сайдар суолга киирэллэр.

Айымньы ис номоҕор, киэн киэлитигэр киирбэккэ өй-сүрэх мөккүөрдэринэн тынар тылларын ырытыспакка, онон өйү-сүрэҕимөбүһүннэрбэккэ эрэ, быһылааннары үрдүнэн батыһа аабы, биллэн турар, көдүүһэ кыра. Тус бэйэ иэйиитинэн, диригиник ылыныны ситиһиигэ уус-уран айымньы айылгытыгар дьүөрэ ньымалары туһаны кедьүүстээх. Онно, бастатан туран, уус-уран тыл, этии күүһүн, кэрэтин, кыабын, энин эгэлгэ өнгүн ырытан ылынарга туһуламмыт ньымалар киирэллэр.

Ити тирэх санааттан сиэттэрэн, уус-уран айымньыны аабыны тэрийии ускуустуба айымньытын билсиһии, ырыты буоларынан, эмиэ ускуустубаҕа холоонноох өй-сүрэх үлэтин эрэйэринэн - айымньылаах, айар киилинэн ситиһиллэр кыахтаах.

Уус-уран аабынан дьарыктаныы, бастакытынан, аабааччыны айымныы ис айылгытыгар киллэрэр, өйүн-сүрэбин түмэр, суруйааччы курдук уйулба хамсааһыныгар, иэйии араас умсулбаныгар тиэрдэр, иккиһинэн, үөрэнээччилэр айымныылаахтык аабар, сангарар, толкуйдуур, айар дьобурдара сайдыытын көбүлүүр.

Суруйааччыны сэргэ, учуутал уонна оболор айар үлэ алыбыгар ылларан, уус-уран айымныы ис киэлитигэр киирэллэр, аабар, ырытар, толкуйдаһар бабалара улаатар. Уус-уран айымныы ис номоҕо, тылын күүһэ, этиитин эгэлгэтэ — барыта аабааччы болҕомтотугар ылыллар.

Уус-уран аабы тыл искусствотын көрүнгүн быһыытынан норуот тылынан уус-уран айымныытыттан тыллан үөскээбитэ, сайдыбыта саарбаба суох. Уус-ураннык сангаран толоруу хас биирдии фольклор айымныыин көрүгнэринэн уратыта биллэр. Остуоруйалааһын, сэхэргээһин (кэпсээһин), чабырбахтааһын, олонголооһун бары тус бэйэлэрэ ураты көрүгнэрдээхтэр. Сахалыы аабы төрүтүнэн норуот поэтической сүдү талаанын түмпүт улуу олонхобут толоруллуута буолуон сөп. Олонхолуу «куллугураччы» аабы сахалыы ырыа, хоһоон уус-уран уратытыттан уонна норуот ырыалыы энээритэн, кэрэтик дорҕооннору дьүөрэлээн сангарар үөрүйэбиттэн төрүттээх.

Олонхоһуттар, тойуксуттар тоҕоостоох кэмигэр кэпсээн куллугурата олороннор, санаалара, иэйиилэрэ ордук күүрэр, быыппастар түгэннэригэр эбэтэр араас геройдар ырыаларын (саналарын) толоруулары ыллаан киирэн бараллар. Сахалыы барыллаах, төрүт уус-уран

ньымаларынан айыллыбыт айымньылары аабарга, истээччигэ тиэрдэргэ, биллэн турар, сахалы дьүһүннээн аабы айымньы тылын номоһунан, ураты кэрэтинэн, дьону абылыыр күүһүнэн буолар.

Олонхо, тойук, оһуохай тиэкистэрин, А.Е. Кулаковскай, А.И. Софронов үгүс айымньыларын аабарга нууччалыы силлабо-тоническай ньыманан суруллубут айымньылары аабыы классическай ирдэбиллэригэр тирэҕирдэххэ, этэр ис санаалара, иэйиилэрэ, уус-уран кэрэлэрэ — барыта сүтэр, истээччигэ тийбэт эбэтэр судургу ис хоһооно эрэ өйдөнөр таһымынан иилэниэн сөп. Учуутал норуот тылынан уус-уран айымньытын уонна Л. Е. Кулаковскай, А. И. Софронов поэзиялары үөрэтиигэ сахалыы аабыыны өрө тутара, сахалыы риитимнээх аабыы холобурун оһолорго билиһиннэрэрэ, онно үөрэтэрэ эрэйиллэр. Оччобунаэрэ айымньылар этэр күүстэрэ ыччат дууһатыгар өтөн киирэн, иһийэ сытар иэйиилэрин уһугуннаран, кэрэбэ, үйэлээххэ кынаттыа.

Үлэбэ ырытыллыбыт санаалар холобур курдук толкуйдуурга тирэх буоллуннар диэн бэрилиннилэр. Пособие автор оскуолаба үлэлээбит уоппутугар уонна бу үлэни анаан оскуолаларга уруок биэрэн чинчийиитин түмүктэригэр олобуран сурулунна.

Оскуолаба тыл уйулҕатыгар, ис номоһор киллэриһ кыайтарбат. Тыл тыына (уйулҕата) болһомтобо ылыллыбат буолан, обо тыл, уус-уран айымньы ис киэлитигэр кыайан киирбэт, үрдүнэн туох эрэ туһунан биллэрэр, кэпсиир тиэкис эрэ быһыытынан көрөр. Туох, ким туһунан кэпсэнэрин, ол хайдах

түмүктэнэрин эбэтэр быһаарылларын эрэ болбомтоҕо ылыы уус-уран тиэкси өлөрөр, оҕо тус бэйэтин ис санаатын, уйулҕатын таарыйбат, ол иһин киниэхэ ураты санааны, иэйиини уһугуннарбат. Туох туһунан кэпсэнэрин эрэ өйгө тутуу сотору кэмминэн умнулар, симэлийэр. Дьинэр хас биирдии суруйааччыны, уус-уран айымньыны кытта көрсүһүү - ураты долгутуулаах, олох эргиригэр сүтэн-симэлийэн хаалбат, өрүү, киһи тыыннаабын тухары илгэлээх тыынынан сайар, өй-санаа угар, ураты, хатыламмат түгэн быһыытынан көрүллүөхтээх, онно дьулуһулуохтаах. Оскуолаҕа оҕо аабытыгар программанан көрүллүбүт айымньылар (тиэкистэр) — бары кэриэтэ киһи иэйиитигэр, уйулҕатыгар ураты дьайар күүстээхтэр, кинини сырдатар, кэскиллээххэ, киһилиигэ, чэбдигириигэ тускулуур толору кыахтаахтар.

Аабыы уруогун сүрүн кыһалҕата - киһи, кинини олоххо дьулуурдаах, тулуурдаах, ыраас, сырдык, көңүл өйдөөх-санаалаах буолуутугар күнтэн күн сылайбакка, салгыбакка туруулаһыы.

Хайа баҕарар кэмнэ үөрэтии-иитии учуутал киһи быһыытынан уратытыттан тутулуктаах. Кини идэтигэр бэриниититтэн, оҕоҕо сыһыаныттан, хас биирдии оҕотун киһилии отуорун алдыаппакка, сайыннарап эрэ улуу мөккүөргэ турунуутуттан үлэтин ситиһиитэ тахсар. Мантан оҕоҕо таптал, кини киһи быһыытынан сайдыытын суолун тобулууга турунуу, тирэх буолуу суола тэлиллэр. Оҕону таптаабат киһи - оскуолаҕа өр тулуйан үлэлээбэт, үлэлээбитин да иһин тас көстүүнү эрэ сырсар, дириг далааһыннаах дьайыы суолугар кыайан киирбэт.

Биһиги бу үлэбэ, бастатан туран, уус-уран литератураны тыл искусствотын быһыытынан айылгытын, айыллыбыт ньымаларын,

уйулбатын туһан, сүрүн уратыларыгар тирэбирэн айымньыны аабыны, ырытыны тэрийи ньымаларын чинчийи суолун тутустубут. Иккиһинэн, оболор саастарынан уратыларын учуоттааһыны таһынан, кинилэр толкуйдуур, иэйэр, ылынар кыахтарын таба тутан, санаалара арыллар, толкуйдара тобуллар, тыллара тахсар, сайдар, киһилии киһи буолар төрүттэрин уурсууга дьулуһууну болжомтобо ыллыбыт. Ол аата үөрэнээччи киһи быһыытынан өйө-санаата сайдыытыгар, сиэрдээх ис турук, сырдык уйулба олобуруутугар туруннубут. Киһилии сиэр сүрүн бэлиэтэ — дьон иннигэр эппиэтинэстээх буолуу.

Россия үөрэхтээһинин биир улахан кыһалбатынан — аабы култуурата түһүүтэ, дьон-сэргэ аабытттан тэийитэ буолла. Ол олох кэлтэччи биир өттүнэн балысхан сайдыыта, ол эбэтэр телекоммуникационнай, информационнай технология ангардасты күүнтээһинэ, дьон өйө-санаата, үөрэбэ, үлэтэ ураты хайысхаламмытыттан да көстөр. Кырдык, билинги киһи ханнык баһарар информацияны улахан эрэйэ суох, компьютер клавиатуратын табатык туһанан булуон сөп. Ол, биллэн турар, табан, дьаһаллаахтык туһанар буоллахха туох куһаҕаннаах буолуой?

Ол эрэри информационнай технология уонна киһи сыһыаныгар, ордук өйдөрө-санаалара кииллийэ, оннун, отуорун була илик оболор улахан охсууну ылаллар. Бу туһунан үөрэх билинги ис хоһоонун чинчийээччилэр, учууталлар, иитээччилэр, информационнай технологиянан тус дьарыктанааччылар араас таһымнаах чинчийиилэрэ, суруйуулар туоһулууллар. Санаан, ырытан да көрдөххө, билиини-көрүүнү ангардас информация эрэ таһымыгар ылыны — киһини, киһи уйулбатын, өйүн, иэйиитин сайыннарбат, төттөрүтүн — кэбиннэриэн, туохха барытыгар холус,

үрдүнэн, халыан сыһыан олобуруутугар тиэрдиэн сөп. “Мин оѳом интернетѳи баһылаата, таптаабыт матырыйаалын сир шарын хайа баѳарар муннугуттан булар кыахтаах. Билинги үөрэх сайынна, урукку биһиги курдук литература бѳѳөнү хасыһар, ону ырытар, түмэр наадата суох. Быһатын - уонча мүнүүтэнэн ханнык баѳарар реферат, дакылаат, курсовой үлэлэр бэлэм буолаллар”, - диэн күөн тутта оѳо туһунан этинии элбээтэ. Оѳо сырата-сылбата барбат, ордубут бириэмэтигэр таптаабытынан дьарыктаныа, үксүгэр эмиэ ити компьютер экранын иннигэр олоруо, онно лаппаахылаах (эбэтэр атын тэриллээх) уулуссаѳа сүүрэ сылдьан, көрсүбүт дьонун барытын кыдыйыа, очукуо бѳѳөтүн аахсыа, ситиһии бѳѳөтүн ситиһиэ! Бу тугуй? Барыта — киһини кэбиннэрэр, киһилии быһыыттан, сиэртэн тэйтэр, олох отуорун алдьатар көстүүлэр.

Онтон киһи-аймах үтүмэн үгүс үйэлэр тухары кэрэхэлээбит мындыра (философията), киһиэхэ өһү буолбакка, тапталы иитийэхтиир, киһи, олох, көнгүл туһугар туруулаһар сырдык сыдыаайдаах өркөн өлбөт өй уйата буолбут уус уран айыылар аабыллыбат, үс хос курдуу тимир болгуо сыабынан сөллүбэт гына өрө сөрөнөн хаалылар. Бу омуннаан, ханалытан этии буолбатах, бу, хомойуох иһин, бүгүнгү күммүт чахчыта, иэдээнэ. Биһиги, учууталлар, бу балысхан охсууну утары туран охсуһар биир суоллаахпыт. Ол — оѳолорбут, кэнчээрилэрбит барахсаттар кэлэр кэскиллэрин сырдык, чэбдик өттүгэр тардар — **норуот тылынан уус-уран айыылары уонна уус-уран литература.**

Биллэн турар, бу кинигэ учууталга ананарын быһыытынан ити соругу кини иннигэр туруорабыт, ис дьингэр даѳаны, оѳо оскуолаѳа үөрэнэр уон сылын устата үтүө учуутал үгүһү оноруон, дьиэтигэр соччо табыллыбат оѳону да үтүөкэн киһи суолугар

үктэннэриэн сөп. Онтон сырдык эйгэлээх дьинэ кэргэн, төрөппүттэр олох араас кэдэрги, халыан охсууларыгар обустарбат дьону иитэн таһаараллар, төрөппүт оруола — төрүт, тирэх. Сырдык эйгэлээх дьинэ кэргэн хайаатар да аабыыны өрө тутар биир сүрүн уратылаах буолар. Төһө да бириэмэтэ суох аатырбыттарын иһин, оҕолорун кытта өрүү, үлэлэрин нөнүө эмиэ алтыспыт, сэхэргэспит, сүбэлэспит буолаллар. Киһини, оҕону иитиигэ анал чаас, күн-дьыл наадата суох, төрөппүт бэйэтэ сырдык, үлэһит, кинигэни ааҕар буоллабына — оҕото эмиэ ол тускулаах буолара саарбахтаммат. Үгүс үтүөкэн киһилии сиэрдээх, үлэһит дьон — бары кинигэни, уус-уран литератураны бастыг доҕордорунан, сүбэһиттэринэн ааттыыллар. Тоҕо?

Тоҕо бүгүн Россия ийэ хотун Чөмчөкө өйдөөх дьоно “нечитающая Россия стала невежественной, безнравственной, криминальной”- диэн сүрэхтэринэн хаһыытыылларый, тоҕо Россияны аабыы эрэ быһыһыр кыахтаах диэн түмүгү онгороллоруй? Бу туһунан учуутал ырытан, ыатаран толкуйдуура, кэнчиэрэ ыччаты аабыы суолугар киллэрэр тус суоллар тобулунара эрэйиллэр. Бу кинигэ онно тирэх, күүс-көмө эрэ буолуо. Онтон учуутал бэйэтэ эмиэ күннээбинэн олорор, аахпат, сайдыбат буоллабына, бу кинигэ туһата суох, тугу-тугу үлүгүнэйбиттэрий диэн болҕомтоҕо ылыа суоҕа.

И. Бродская 1987 сыллаахха нобелевскай бириэмийэбэ харда тылыгар духуобунас алларыйыта аахпат буолууну кытта быһаччы ситимнээбин, киһи-аймах кинигэттэн тэһиитэ, кинигэни аахпат буолуута — биирдэм киһини эрэ буолбакка бүтүн нацияны, норуоту алдьархайга тиэрдэр содуллаабын бэлиэтээбитэ. Бүтүн норуот олоҕо, историята сатарыйытыгар тиэрдэн сөп

түмүктээһинэ сэрэхэдитэр. Төһө да ити XX үйэ 80-с сылларыттан биһиги дойдубутугар, аан дойдуга саамай бастыг аабааччы дьоннообунан аатырар сиргэ, чөмчөкө дьоммут (В.Ф. Асмус, И. Бродская, Разумная, В.А. Левин, Д.И. Лихачев, В.А. Левидов, Т.Д. Полозова о.д.а.), гуманитарнай өй-санаа норуот, киһи сайдыытыгар быһаарар суолталаабын бэлиэтээн, духуобунас, култуура, литература суолтатын туһунан туруорса, быһаарса сатаабыттары үрдүнэн бүгүн, бу XXI үйэ сабаланыытыгар биһиги аахпат, суруйбат кэрингэммит дойдуга олоробут. Ону барытын социальнай-экономическай түһүү, кыһалҕа дьайыытын, переходной кэм көстүүтүн эрэ курдук сыаналыыр табыллыбат. Үөрэхтээһин ис хоһооно, тускулара итиннэ улахан быһаарар суолталаахтар. Аабы култууратын түһүүтэ учууталтан быһаччы улахан тутулуктаах. Аабар дьобуру сайыннарыыга утумнаахтык үлэлэһэр учуутал үөрэппит оболоро үтүө киһи буола улааталлар, үөрэби, идэни баһылыыллар.

Биһиги, учууталлар, уус-уран литература киһини киһи онгорор, чуолаан кини духуобунай, сиэрдээх өрүттэринэн олобу олорор тускутун үөскэтэр күүс буоларын бэркэ билэбит, истэбит, сэргиибит эрэри, оскуолаба, урокка киирдэхпитинэ, тобо эрэ ону табан тэрийбэппит, кырачаан дууһатын, уйулҕатын кытта үлэлиирбитин таһыччы умнубут курдук буолабыт.

Бастакы түһүмэх. Айымнылаах аабы — уустук өй-сүрэх үлэтэ 1 орук. Айымнылаах аабы - киһини иити, сайыннары сүрүнэ

Россия үөрэхтээһинин биир улахан кыһалҕатынан — аабы култуурата түһүүтэ, дьон-сэргэ аабыттан тэийитэ буолла. Ол олох кэлтэччи биир өттүнэн балысхан сайдыыта, ол эбэтэр

телекоммуникационной, информационной технология ангардасты күүнтээһинэ, дьон өйө-санаата, үөрэбэ, үлэтэ ураты хайысхаламмытыттан да көстөр. Кырдык, билинги киһи ханнык баҕарар информацияны улахан эрэйэ суох, компьютер клавиатуратын табатык туһанан булуон сөп. Ол, биллэн турар, табан, дыһаллаахтык туһанар буоллахха туох куһаҕаннаах буолуой?

Ол эрээри информационной технология уонна киһи сыһыаныгар, ордук өйдөрө-санаалара кииллийэ, оннун, отуорун була илик оҕолор улахан охсууну ылаллар. Бу туһунан үөрэх билинги ис хоһоонун чинчийээччилэр, учууталлар, иитээччилэр, информационной технологиянан тус дьарыктанааччылар араас таһымнаах чинчийиилэрэ, суруйуулар туоһулууллар. Санаан, ырытан да көрдөххө, билиини-көрүүнү ангардас информация эрэ таһымыгар ылыныы — киһини, киһи уйулҕатын, өйүн, иэйиитин сайыннарбат, төттөрүтүн — кэбиннэриэн, туохха барытыгар холус, үрдүнэн, халыан сыһыан олобуруутугар тиэрдиэн сөп. “Мин оҕом интернет баһылаата, таптаабыт матырыйаалын сир шарын хайа баҕарар муннугуттан булар кыахтаах. Билинги үөрэх сайынна, урукку биһиги курдук литература бөбөнү хасыһар, ону ырытар, түмэр наадата суох. Быһатын - уонча мүнүүтэнэн ханнык баҕарар реферат, дакылаат, курсовой үлэлэр бэлэм буолаллар”, - диэн күүн тутта оҕо туһунан этиини элбээтэ. Оҕо сырата-сылбата барбат, ордубут бириэмэтигэр таптаабытынан дьарыктаныа, үксүгэр эмиэ ити компьютер экранын иннигэр олоруо, онно лаппаахылаах (эбэтэр атын тэриллээх) уулуссаҕа сүүрэ сылдьан, көрсүбүт дьонун барытын кыдыйыа, очукуо бөбөтүн аахсыа, ситиһии бөбөтүн ситиһиэ! Бу тугуй? Барыта — киһини кэбиннэрэр, киһилии быһыыттан, сиэртэн тэйитэр, олох отуорун алдьатар көстүүлэр.

Онтон киһи-аймах үтүмэн үгүс үйэлэр тухары кэрэхэлээбит мындыра (философията), киһиэхэ өһү буолбакка, тапталы иитийэхтиир, киһи, олох, көгүл туһугар туруулаһар сырдык сыдыаайдаах өркөн өлбөт өй уйата буолбут уус уран айыылар аабыллыбат, үс хос курдуу тимир болгуо сыабынан сөллүбэт гына өрө сөрөнөн хаалылар. Бу омуннаан, ханалытан этии буолбатах, бу, хомойуох иһин, бүгүҥнү күммүт чахчыта, иэдээнэ. Биһиги, учууталлар, бу балысхан охсууну утары туран охсуһар биир суоллаахпыт. Ол — оҕолорбут, кэнчээрилэрбит барахсаттар кэлэр кэскиллэрин сырдык, чэбдик өттүгэр тардар — **норуот тылынан уус-уран айыылар уонна уус-уран литература.**

Биллэн турар, бу кинигэ учууталга ананарын быһыытынан ити соругу кини иннигэр туруорабыт, ис дьингэр даҕаны, оҕо оскуолаҕа үөрэнэр уон сылын устата үтүө учуутал үгүһү оноруон, дьиэтигэр соччо табыллыбат оҕону да үтүөкэн киһи суолугар үктэннэриэн сөп. Онтон сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн, төрөппүттэр олох араас кэдэргэ, халыан охсууларыгар оҕустарбат дьону иитэн таһаараллар, төрөппүт оруола — төрүт, тирэх. Сырдык эйгэлээх дьиэ кэргэн хайаатар да аабыыны өрө тутар биир сүрүн уратылаах буолар. Төһө да бириэмэтэ суох аатырбыттары иһин, оҕолорун кытта өрүү, үлэлэрин нөҥүө эмиэ алтыспыт, сэхэргэспит, сүбэлэспит буолаллар. Киһини, оҕону иитиигэ анал чаас, күн-дьыл наадата суох, төрөппүт бэйэтэ сырдык, үлэһит, кинигэни ааҕар буоллабына — оҕото эмиэ ол тускулаах буолара саарбахтаммат. Үгүс үтүөкэн киһилии сиэрдээх, үлэһит дьон — бары кинигэни, уус-уран литератураны бастыҥ доҕордорунан, сүбэһиттэринэн ааттыыллар. Тоҕо?

Тоҕо бүгүн Россия ийэ хотун Чөмчөкө өйдөөх дьоно

“нечитающая Россия стала невежественной, безнравственной, криминальной”- диэн сүрэхтэринэн хаһытылларый, тобо Россияны аабы эрэ быһыыр кыахтаах диэн түмүгү онгороллоруй? Бу туһунан учуутал ырытан, ыатаран толкуйдуура, кэнчиэрэ ыччаты аабы суолугар киллэрэр тус суоллар тобулунара эрэйиллэр. Бу кинигэ онно тирэх, күүс-көмө эрэ буолуо. Онтон учуутал бэйэтэ эмиэ күннээбинэн олорор, аахпат, сайдыбат буоллабына, бу кинигэ туһата суох, тугу-тугу үлүгүнэйбиттэрий диэн болҕомтоҕо ылыа суоҕа.

И. Бродскаяй 1987 сыллаахха нобелевскай бириэмийэҕэ харда тылыгар духуобунас алларыйыта аахпат буолууну кытта быһаччы ситимнээбин, киһи-аймах кинигэттэн тэйиитэ, кинигэни аахпат буолуута — биирдэм киһини эрэ буолбакка бүтүн нацияны, норуоту алдьархайга тиэрдэр содуллаабын бэлиэтээбитэ. Бүтүн норуот олоҕо, историята сатарыйытыгар тиэрдэн сөп түмүктээһинэ сэрэхэдитэр. Төһө да ити XX үйэ 80-с сылларыттан биһиги дойдубутугар, аан дойдуга саамай бастыҥ аабааччы дьоннообунан аатырар сиргэ, чөмчөкө дьоммут (В.Ф. Асмус, И. Бродскаяй, Разумнай, В.А. Левин, Д.И. Лихачев, В.А. Левидов, Т.Д. Полозова о.д.а.), гуманитарнай өй-санаа норуот, киһи сайдыытыгар быһаарар суолталаабын бэлиэтээн, духуобунас, култуура, литература суолтатын туһунан туруорса, быһаарса сатаабыттарын үрдүнэн бүтүн, бу XXI үйэ сабаланытыгар биһиги аахпат, суруйбат кэриннэммит дойдуга олоробут. Ону барытын социальнай-экономическай түһүү, кыһалҕа дьайыытын, переходной кэм көстүүтүн эрэ курдук сыаналыыр табыллыбат. Үөрэхтээһин ис хоһооно, тускулара итиннэ улахан быһаарар суолталаахтар. Аабы култууратын түһүүтэ учууталтан быһаччы

улахан тутулуктаах. Аабар дьобуру сайыннарыыга утумнаахтык үлэлэһэр учуутал үөрэппит оҕолоро үтүө киһи буола улааталлар, үөрэби, идэни баһылыыллар.

Биһиги, учууталлар, уус-уран литература киһини киһи онгорор, чуолаан кини духуобунай, сирдээх өрүттэринэн олобу олорор тускутун үөскэтэр күүс буоларын бэркэ билэбит, истэбит, сэргиибит эрэри, оскуолаба, уроукка киирдэхпитинэ, тобо эрэ ону табан тэрийбэппит, кырачаан дууһатын, уйулбатын кытта үлэлиирбитин таһыччы умнубут курдук буолабыт.

Сайыннарыылаах система, чуолаан Эльконин-Давыдов теорията үөрэхтээһиннэ күүскэ киирдэ, бу методиканан үөрэтэр, үлэлиир учуутал элбээтэ. Компьютер, аудио-видео техниката сайдан, билинни оҕо аабар интэриэһэ биллэр намыһах. Ол иһин бу тиһик сонун сүүрээнин аабы уруогар оҕону интэриэһиргэтэр, болжомтотун тардар сыалтан киллэрэр учуутал уопута үгүс.

Сайыннарыылаах тиһигинэн үлэлиир учууталларга Кудина Г.Н., Новлянская З.Н. «Литература — эстетическэй цикл предметэ» диэн методическай пособиелара улахан тирэх буоларын туһунан научнай-методическай сурунаалларга элбэхтик суруйаллар. Маннайгы кылаастан саҥалаан, салгы иккис, үһүс, төрдүс кылаастарга туһанар кыахтаахтарын бэлиэтииллэр.

Тиэкис — аабы уруогун матырыйаала, үөрэнээччи уонна учуутал болжомтолорун уурар сүрүн предметэ. Манна «Ааптар — уус-уран тиэкис — аабааччы» этиллэр үс өйдөбүл ыкса сибээстээхтик, ситимнээхтик сылдыаллар. Чинчийи предметэ — уус-уран айымньы, айымньы геройа. Суруйааччы уонна аабааччы биир санааба киирэн, эстетическэй өттүн көрдөөн булан, уус-уран уобараһы үөскэтэллэр. Ааптар уонна аабааччы уус-уран уобараһы

икки өттүттэн айан тиэкис тиэмэтин, сүрүн санаатын тула диалог таһаараллар. Ааптар уонна аабааччы үлэтэ — айар үлэ, тобо диэтэххэ ааптар даҕаны, аабааччы.

Аабы уруогар уус-уран айымньыны кытта үлэ ньымалара оҕо интэриэһин үрдэтэр, толкуйдуур дьобурун, сатабылын сайыннарар. Үлэни түмүктээн кылааска иһитиннэрэн аабы, сыаналыы үөрэтии булгуччулаах өрүт. Түмүгэр оҕо ааптар да, аабааччы да, критик да буола сайдар. Ааптар уонна аабааччы айар үлэлэрэ таһаарыылаах буоларын туһугар литература теориятын туһунан билиһиннэри оҕону толкуйдуурга үөрэтэр, тылын-өһүн сайыннарар, бэйэ быраабылатын оноруу оҕону интэриэһиргэтэр, угуйар.

«Ааптар» сыалын-соругун арыйар ньыма үчүгэй өрүтэ: хоһоону, остуоруйаны, кэпсээни аабарга(-ыыга) оҕо болбомтотун айымньы ис хоһоонугар, тыллар лексическэй суолталарынан майгы-сигили өттүн ырытан, үчүгэи-куһаҕаны арааран быһаартара үөрэтэр. Ол курдук үөрүүнү, хомойууну, ким сүргэтэ көтөбүллүбүтүн, санаата түспүтүн, геройдуу быһыыламмытын, кыһырбытын-уордайбытын, киһиргээбитин, санаа уларыыытын тонолуппакка сөпкө этэ үөрэнэр. «Тобо маннык буолла?» диэн боппуруоска оҕолор уруок ахсын бэйэлэрин санааларын, толкуйдарын, айымньыны хайдах ылыналларын аһаастык этэ үөрэнэллэр.

«Аабы култуурата» диэн өйдөбүл баарын оҕо маннайгы кылаастан билэ үөрэнэр. Аабарыгар дорбоонго болбойоро, атынынан солбуйбата, уһатыыга, хоһулаһыыга ордук болбомтону уурара ирдэнэр. Бу түгэnnэри тутуспат оҕо дьиннээх аабааччы буола уһуйуллубата бэлиэтэнэр. Ол иһин оҕо сыһата суох аабарга,

аахпытын тута ырытан кэпсииргэ бэлэмнэнэр. Итини тэнэ аабар тэтимэ түргэтиир, төрдүс кылааны бүтэрэригэр кудуччу, хоһоонноохтук, өйдөбүллээхтик аабар буолара саарбахтаммат.

Бүгүн нуучча оскуолатыгар аабы уруога икки хайысханы тутуһар:

1/ В.Г. Горецкай уонна Л.Ф. Климанова “Литературное чтение”, О.В. Джежелей “Чтение и литература”, О.В. Кубасова “Литературное чтение”, Р.Н. и Е.В. Бунеевтар “Программа по чтению и начальному литературному образованию для 1-4 классов общеобразовательной школы” программаларынан оҕо аабар үөрүйэбэ олохсуйар уонна сайдар, уус-уран тиэкиһи ылына үөрэнэр, бэйэ аабар бастакы сатабыла ууруллар.

2/ Оттон Г.Н. Кудина и З.Н. Новлянская “Литература как предмет эстетического цикла”, В.А. Левин “Начальное литературное образование” программалара, Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко гуманитарнай кылаастарга уонна оскуолаларга аналлаах “Азбука словесного искусства” программалара үөрэнээччи литератураны диринник билиитин кыра кылаастан олохсутары болѡомтоѡ ылаллар.

Ити икки хайысха болѡомтоѡ тутар киин боппуруостара ааѡааччыны иитии буолар. Маннык сыалы-соругу бэйэлэрин программаларыгар О.В. Джежелей, Р.Н. и Е.В. Бунеевтар, Г.Н. Кудина и З.Н. Новлянская тутуһаллар. Оттон В.А.Левин, Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко программаларыгар литератураны искусство көрүнгүн быһыытынан айымньыны чинчийэр, ырытар үөрүйэѡи күүскэ туруораллар.

Л.В.Занков сайыннарыылаах үөрэхтээһинин тиһигэр олоѡуран методист З.И.Романовская тулалыр эйгэни уус-уран айымньы

араас көрүнгэр олобуран үөрэтэр санааны этэр. Оттон В.Г. Горецкай уонна Л.Ф. Климанова программаларыгар литературоведческой принцип сүрүннүүр суолтаны ылар.

Литературнай үөрэхтээһин маннайгы сүһүөх оскуолаба булгуччу киирэн турар. Инники этиллибити учуоттаан туран, маннайгы сүһүөх саха оскуолатыгар аабы уруогун ис хоһооно кэнигэхтээх, байыахтаах, үөрэнээччи олобу сөпкө көрүүтэ кыра кылаастарга олохсуйуохтаах.

Өссө да ааба үөрэнэ илик, аабыга уопута суох маннайгы кылаас оҥотугар тиһиктээх литературнай билии олохсутар уустуга өйдөнөр. Манна хайа баҕарар предметкэ курдук бэлэмниир (пропедевтика) түһүмэх киирэрэ оруннаах.

Л.Е. Стрельцова уонна Н.Д. Тамарченко программаларыгар бу түһүмэх ”Слово” диэн ааттанар. Ааптардар бу кэми добуочча ырыталлар. Бу кэмнэ үөрэнээччи уус-уран айымньыны истэр эрэ, фольклор араас көрүнгэ хото киирэр. Түһүмэх сүрүн сыала-соруга — оҥону истээччи оруолуттан уус-уран тизкискэ сыыйа киллэриигэ көмөлөһүү. Оҥо урут истибит, билэр айымньыта бу кэрдиискэ улахан оруоллаах.

Оттон В.А. Левин программатыгар бу кэм ”Первая ступень начального литературного образования” дэнэр. Оҥолор бэйэ-бэйэлэрин кытта бодоруһуулар, айан оонньуулар - үлэ сүрүн көрүнгэ. Сүрүн усуллубуйанан оҥо оонньууга, кэпсэтиһиигэ көхтөөхтүк кыттыта аабыллар. Бу түһүмэххэ учуутал болбомтотун оҥо төһө көхтөөхтүк уруһуйдуурун, мэһийэрин, айарын көрөр, кэпсэтиһэр. В.А.Левин бу түһүмэбин “Что читаем, в то играем” диэн ааттыыр. Сүрүн туһанар матырыйаала — эмиэ фольклор араас көрүнгэ, оҥо ырыата.

О.В. Джежелей "Первое знакомство" диэн учебнига 7-8 саастаах оҕоҕо бастакы литературоведческэй өйдөбүллэри олохсутарга аналлаах, фольклор кыра көрүнгэ хото туттуллар, араас эрчиллиилэри, соруудахтары толороллор, норуот тылынан уус-уран айымньытын, хоһоонунан тиэкис уратытын билсэллэр.

Г.Н. Кудина уонна З.Н. Новлянская программаларыгар ааптары уонна аабааччыны кытта толору, киэн далааһыннаах кэпсэтии(диалог) ытыллар. Сөптөөх кэпсэтиһии тахсарын туһугар аабааччы икки сүрүн соругу быһаара үөрэниэхтээх: ааптар харабынан айымньыны таба көрүүхтээх; бэйэтин олоҕор чугаһатыахтаах.

Инники этиллибиккэ олоҕурдахха, фольклор кыра кээмэйдээх көрүнгүрэ литературнай үөрэхтээһингэ бэлэмниир уонна аабарга үөрэтэр табыгастаах матырыйаал. Тиэкис кээмэйэ кыра буолан оҕо ыарырбаппат, тиэкиһи бүтүннүү аабарга дьулуһар. Ис хоһоонунан үксүн оҕо билэр, истибит тыллара буолаллар. Маны таһынан оҕоҕо аналлаах хоһооннор хото туттуллаллар. Манна оҕо ритм, рифма, тыаһы үтүктүү өйдөбүлүн билэллэр.

Түмүктээн эттэххэ, нуучча оскуолатын программаларыгар аабыыга үөрэтии бастакы хардыта уонна литературнай үөрэхтээһингэ бэлэмнээһин балачча тиһиктэммит.

Оттон "Айымньылаах аабыы" диэн тугуй? В.Ф. Асмус аабыыны сүнгэн өй үлэтинэн, айар, айымньылаах үлэнэн ааттаан, "Чтение как труд и творчество" диэн дириҥ далааһыннаах улахан үлэни суруйбута. Үгүстэр өйдөбүллэринэн, уус-уран айымньыны аабыы киһи иллэнг кэмин дьарыга, сынньанарга, бириэмэни ыытарга тоҕоостоох, үтүөкэн дьарык. Биллэн турар, оннук. Ол

эрээри иллэнг кэми табатык туһаныыттан сабалаан, биллэр бөлүһүөк В.Ф. Асмус бэлиэтиирин курдук, өй өркөнө тиллэр, иэйии истингэ, дирингэ уһуктар, улуу суруйааччылары кытта тыыннаахтыы алтыһар тугунан да солбуллубат - өй-сүрэх мөккүөрүн өрүкүтэр, уйулба чэбдигириитигэр тиэрдэр үтүө түгэн. Ол гынан баран, аабааччы эрэ барыта ити түгэнгэ тийибэт, суруйааччы эрэ барыта итинник таһымнаах тылынан айыыны ситиспэт. Дьинг тыл искусствота олобу, дьону, быһыыны-майгыны киһи (аабааччы) тыыннаахтыы, айымньы иһигэр киирэн, ааптары кытта тэгинэн иэйэн-куойан, өйүн-санаатын сынньан ылынар кыабын үөскэтэр.

Айымньылаах аабыыны сайыннарыыга төрүт көрүү быһыытынан манньктары бэлиэтиибит: бастатан туран, аабыыны тэрийиигэ киһи өйүн-санаатын, уйулбатын уһугуннарыы хайысхатынан салайтарыы көдүүстээх, иккиһинэн, оҕолор уйулбаларын сүрүннүүр көстүүлэри таба тутуу, оҕо ис сүрэбиттэн толкуйдуур, санарар, суруйар, айар эйгэтин үөскэтии ситиһилиэхтээх. Ол эбэтэр төрүт көрүү (гипотеза, концепция) тускута манньк буолуон сөп: аабааччы быһыытынан сайыннарыы аабыыны көбүлүүр айымньылаах аабыы ньымаларын үөрэнээччи тылынан айар кыабын арыйар ньымалары кытта тэгинэн дьүөрэлээн туһаныынан ситиһилиэн сөп.

Бу төрүт көрүү, биллэн турар, тус оҕо уратыларын, айылбаттан бэриллитин көстүүлэрин, ис турук, эмоциональнай сайдыытын уратыларын, туругун болбомтоҕо ыллахха, онно тирэбирэн кини тус сайдар суолун умдаардаатахха ситиһиilлээх буолуо. Маны барытын уус уран тылынан айыы айылгытын, ньымаларын кытта сатабыллаахтык дьүөрэлээн аабыыны тэрийии

эрэйиллэр. Ол эбэтэр уус-уран айымньыны аабыны уустук өй-сүрэх үлэтин быһыытынан сыаналаан, оҕо ааҕар дьобурун сайыннарыыга айымньылаахтык, тиһиктээхтик сыһыаннаһы эрэйиллэр. Оҕо ааҕар дьобура сайдыта, уус-уран айымньыны аабыга тардыстылаах буолуута - кини үөрэх бары биридьимиэттэригэр ситиһиилээхтик дьарыктаныытын төрүтүнэн буолара өйдөнөр.

Айымньылаах аабыга үөрэнээччи (ааҕааччы), суруйааччы уонна уус-уран уобарас (айымньы) санаалара (толкуйдара), сүрэх, уйулҕа хамсааһына, тыла алтыһаллар. Ол эбэтэр айымньылаах аабы - уустук өй-сүрэх алтыһытын тускулуур, суолун-иһин тобулар ньымалары ырытыыны, көдүүстээхтик танган туһаныыны эрэйэр. Уус-уран тиэкси аабыны, ырытыыны тэрийиигэ, биллэн турар, быһаарар оруолу айымньы айылгытын сүрүннүүр ньымалар ылаллар. Ол ханнык ньымаларый?

Суруйааччы, поэт ис сүрэбиттэн долгуйбут, өйүн сынныбыт проблематыгар, тиэмэтигэр эрэ дьинг тыл искусствотын кэринэр киирэр айымньыны төрөтөр. Айымньыга кини өйүн күүһэ, уйулҕатын ис дьингэ, ыарыыта, ырыата төрүт буолар. Ол аата - айымньыны билиһиннэриигэ, аабыга эмиэ оҕо уйулҕатын, өйүн-толкуйун тиэкис эйгэтигэр, өйүгэр толкуйугар чугаһатыы, киллэрии ситиһилиэхтээх. Оччобуна эрэ үөрэнээччилэр уус-уран тиэкискэ интэриэстэрэ уһуктар, ааҕар, толкуйдаһар санаалара кэлэр. Санаа кэлиитэ, уһуктуута — улахан суолталаах.

Иккис харды - айымньы тылыгар-өһүгэр кирири, суруйааччы өйүн-толкуйун ырыналаһыы, тиэкси кытта дьаныардаах үлэ.

Үһүс харды - өй-сүрэх үлэтин дирэнэтии, үөрэнээччини

чинчийэр, айар кэрингнээх толкуйга, үлэбэ тускулааһын.

Маннайгы кылаас иккис ангарыттан сүрүн болѳомто аабыы үөрүйэхтэрин (сатабылларын) олохсугууга ууруллар. Сүһүөбү үргүлдүү холбоон, бүтүн тылынан (2-3 сүһүөхтээх тылы) сөпкө ааѳар, тыл суолтатын ис хоһоонунан сирдэтэн өйдүүр кыахтанар. Тиэкис ис хоһоонунан ыйытыга кинигэ тылынан эппиэттэһэр, кэпсэтиигэ толору кыттар кэрингнэнэр. Манна, биллэн турар, маннайгы кылаас оѳотун уйулѳатын сүрүн уратытын болѳомто киинигэр ылыы эрэйиллэр. Кини “эгоцентрическэй” эйгэтин, олобу тус бэйэтин тулалыыр чугас дьонунан, айылѳанан, кыылынан-сүөлүнэн ылыныыта күүстээбин, ордук иэийиитинэн олорорун, ырытан, ыараннатан, толкуйдаан (логической, прагматической толкуй) олобу ылынар, олорор кыаѳа ситэ сайда илигин - барыта тиэкси кытта үлэни тэрийии хайысхатын тускулуохтаах. Оччоѳо эрэ оѳо тус бэйэтин ыырыттан тулалыыр эйгэни, дьону-сэргэни, быһыыны-майгыны, сыһыаны, дьон ис туругун туһунан толкуйдуурга салаллар кыахтаах, толкуйа аһылыннабына, сангата тахсар, кэпсиир, сэхэргэһэр таһымна киирэр, өссө айымныылаах, айар санаата уһуктуон сөп.

Ол эбэтэр Л.Н. Толстой бэйэтэ ааѳааччы быһыытынан сайдарыгар, кыра киһи тус бэйэтигэр сыһыаран тиэкси ылынарын тоһоѳолоон бэлиэтээн турардаах: “Я находил в себе все описываемые страсти и сходство со всеми характерами и с героями, и с злодеями каждого романа, как мнительный человек находит в себе все признаки всех возможных болезней, читая медицинскую книгу”. Онтон Яснай Полянаѳа бааһынайдар оѳолорун үөрэтэр кэмигэр дидактика биир төрүтүн чопчулаабыта, хас да сыл устата Пушкин айымныыларын үөрэтэ, биллэрэ

сатаатым да, оѳолор олох кыайан өйдөөбөттөр, ылымматтар, онтон оѳолор эйгэлэригэр күннэтэ баар ырыаны, остуоруйаны, сэһэни, таабырыннары, өс хоһооннорун үөрэххэ киллэрбитигэр, үөрэнээччилэрэ киһи сөбүүн курдук түргэнник өйдүүр, тылыттан тылыгар түһэрэн кэпсиир, өссө бэйэлэрэ айар, суруйар таһымна тахсыбыттарын туһунан суруйар. Оѳо уйулбатыгар, өйүгэр-санаатыгар баар, тыыннаах көстүүлэри ойуулуур, хоһуйар уус-уран айымньылары билиһиннэрии — кини ааѳар, уус-ураннык толкуйдуур, сангарар, тылынан айар дьобура сайдарыгар төрүт буоларын улуу суруйааччы, педагог бэлиэтиир.

Айар дьобуру сайыннарыга үлэлэһии. Манна, бастатан туран, ааѳар дьобуру сайыннараар хоһоонноохтук ааѳы ньымалара киирэллэр. Хоһоонноохтук ааѳыны хара ааныттан тылынан уобараһы айыы кэринэр киллэрии көдьүүстээх. Ааптар тылын, тиэкси тыыннаах тыл кэринэр киллэрии — айар үлэ. Оѳо өйгө онгорон көрөр дьобурун сайыннарыы, оѳоѳо арыян биэрии таабырыннарга, өс хоһоонноругар үчүгэйдик көстөр. Тылынан уонна уруһуйунан ойуулааһын ньмаларын туһаныы суолталаах, өйгө онгорон көрөр дьобуру сайыннараар. Өссө тиэкси сайыннарыы, туох буолбутун эбэтэр буолуон сөбүн айан кэпсээһин, тиэкси ситэрии киирэллэр.

Онон уус-уран литература оѳо ааспыт, билингни кэм өркөн өйүн, иэйиитин сырдыгын, олох туллар тутаах өйдөбүллэрин үтүө санааланыы, үлэһит, дыаныардаах, дыону, киһини таптыыр дыобуруу олобурдар, ураты суолталаабынан кырачаан киһи иэйиитин, эмоциональнай туругун иитэр, өрүү үтүөбэ, кэрэбэ тардыстыылаах онгорор тугунан да солбуллубат улуу күүстээх.

Биллэн турар, үөрэх сыала уус уран литература, искусство сыалын-соругун хатылаабат, үөрэтии-иитии дыайымала тус оѳо уратытын, кыабын, баатын — барытын болѳомтоѳо ылар, ол гынан баран, уус-уран толкуй, олобу уобараһынан дыһһүйүү ураты ньымаларын болѳомто киинигэр тутуу, онон салайтарыы уус-уран тиэкси ылыныыны сөптөөх, дын уйулбаты кииллитэр хайысхаба киллэрии, ылыныы дириниир, инимтиэ буолар.

Тыл искусствотын уратыта (күүһэ) — олобу тэгэлитэн көрдөрүүтүгэр, ол гынан баран киһи (оѳо, аабааччы) ойууланар быһыыга-майгыга, көстүүгэ быһаччы ис киэлитинэн, уйулбатынан сыһыанналар (рефлексия) күүһэ — онно. Олобу, дыон уустук сыһыанын, киһи араас туругун ойуулууругар суруйааччы бэйэтэ баар буолар, кини ити ойуулуур көстүүтүгэр бэйэтин сыһыана, сыаната быһаарар оруолу ылар — ол көрүү, сыана, сыһыан аабааччы ылыныытын тускулуур.

Л.Н. Тимофеев “Мы усваиваем знания, которые сообщает нам ученый, к этому и сводится наше впечатление от научной работы. Произведение же искусства вызывает у нас чувство непосредственного волнения, сочувствия героям или негодования, мы относимся к нему, как к чему-то лично затрагивающему нас, к нам относящемуся” диэн бэлиэтээһинэ уус-уран литератураны аабыы, билиһиннэрии, ырытыыны тэрийии киһи ис туругун,

уйулбатын кытта үлэ буоларын бигэргэтэр.

Ити көрүүгэ тирэбирэн, биһиги уус-уран литератураны киһи умсулбанныах ис туругун, уйулбатын тойугун, ыарыытын, ырыатын, өйүн-сүрэбин мөккүөнүн, сэхэнин быһыытынан көрүүгэ кыттыһабыт. Онон, уус-уран литератураны үөрэтии, бастатан туран, ити умсулбаны, өй-сүрэх мөккүөрүн ырытан ылыныыга, диринг, улабалаах толкуйу арыыйыга туһуланыахтаах. Ол эрэ кэнниттэн, өй-сүрэх аһыллан, санаа сааһыланан, үөрэнээччи (аабааччы) ис киэлитэ сырдаан, суруйааччы харабынан олобу көрүү салаллан бардабына эрэ, уус-уран айымньы айыллыбыт ньымаларын, автор айар маастарыстыбатын, айымньы саха литературатыгар ылар миэстэтин эридьиэстэһии быһыытынан ыытыллара олохтоох.

Онон, **уус-уран айымньыны оҕо тус суолталаахтык (лично́стно значимое восприя́тие), эстетическэй кэрингнэринэн ылыныытын** теорията (бу теория уус-уран литератураны киһи бэйэтигэр тус суолталаахтык ылыныыта кини айымньы эстетическэй, духовнай кэрингнэрин ырытан өйдөөтөбүнэ, суруйааччылыы айар, айымньылаах таһымна киирдэбинэ, ойууланар олобу, дьон уустук сыһыанын ырытан көрдөбүнэ, кини курдук иэйии, уйулба хамсааһыныгар оҕустардабына эрэ, ситиһэллэрин бигэргэтэр) аабы уруктарын тэрийиини сүрүннүүр буолуохтаах;

Итинтэн сиэттэрэн **уус-уран литератураны аабы, ырыты — уустук өй-сүрэх үлэтэ** (бу төрүт көрүү уус-уран литератураны үөрэтии психологическай дьайымалга олобуларын тоһоҕолуур, ол эбэтэр айымньыны аабыга киири, аабы, ырыты, түмүктээһин — барыта киһи толкуйдуур, иэйэр, анаарар уустук психологическай дьайыыларын тиһигинэн ситиһиллэрин, учуутал, үөрэнээччи,

суруйааччы, уус-уран уобарастар уустук өй-сүрэх, уйулба алтыһытыгар киирэллэрин туоһулуур) буоларын ылынан, аабы уруктара психологическай ис кииллэрин таба тэрийиигэ тускуланы баһылыахтаах;

Онон, учуутал психологияба билиитин сайыннара, урукка, үлэбэ табыгастаахтык туһанара эрэйиллэр, оччобуна эрэ кини билинги бастакы сүһүөх оскуолаба литература уругун кыайа тутан, чахчы да үөрэнээччилэрин өйдөрүн-сүрэхтэрин, уйулбаларын сырдатар, чэбдигирдэр кыабы ситиһиэн сөп.

Көстөрүн курдук, тыл искусствотын **эстетическэй күүһэ** ураты болбомтобо ылылар, айымньы эстетическэй сүрүнэ кини биллэрэр, иитэр, сайыннара кыахтарын - барытын түмэр.

Онон, уус-уран литература үөрэх предметин быһыытынан **сүрүн сыала — оҕону сырдыкка, ырааска, кэскиллээххэ, үйэлээххэ киллэри.** Ол инниттэн оҕо бэрт кыратыттан уус-уран литератураны тус бэйэтигэр суолталаахтык ылынар кыабын олобурдар ньымаларынан үөрэтии эрэйиллэр, сыыа кылаастан кылааска, сүһүөхтэн сүһүөххэ тахсан истэбин аайы айымньыны ылынар дьоһура дирингээн, эстетическэй таһымна тийиэн, үрдүк култууралаах аабааччы, аһааччы буолан тахсар кэрингэ тийэригэр тускуланыахтаахпыт. Оччобуна эрэ үөрэнээччи диринник ыатаран олобу мындырдыыр, уобарастаан, аһан, ырытан толкуйдуур, түмүктэри онорор кыахха тийиэн сөп, ол эбэтэр тус олобун киһилии суолунан тутар, дьонун-сэргэтин олобун кэскиллэһэр кыахтаах киһи буоларыгар уус-уран литература олук охсор кыаба ситиһиллэр.

Бу үлэ биир суол бэлиэ өрүтүнэн ийэ литература күүһүнэн оҕо өй-санаа, ис турук өттүнэн сайдыыта — киһи тас эйгэни

ылынар кыабын бары өрүттэрин тэнгинэн, табыгастаахтык дьүөрэлээһини эрэйэр уратытын болбомто киинигэр тутуу буолар. Ол инниттэн “баччаны билэр, оччону сатыыр, ону кыайар буолуохтаах” диэн ирдэбиллэри туруорбакка, үөрэнээччи кылаастан кылааска аабар, ырытар, суруйар, айар, чинчийэр кыахтарын арийыы, сайыннарыы олуктарынан уратыларын, тиһигин, методическай сүрүнүн сырдатарга холоннубут.

Аабыы ньымаларын, култууратын баһылаабыт киһини иитиигэ дьулуур оҕо бэрт кыра сааһыттан төрүттэннэбинэ эрэ, ситиһиилээх буолар. Тиһиктээх үлэ сыала, соруктара маннайгы кылаастан сабалаан кэскиллээхтик, оҕо өй-санаа, эт-хаан өттүнэн улаатан иһиитигэр дьүөрэлээн, сайдыы “кирилиэһин өрө дабайыы” тускулунан толкуйдаахтык, үөрэтии-иитии бары өрүттэрин сатабыллаахтык ханыылаан таннахха эрэ түмүгэ кэскиллэниэ.

Литературнай сайдыыга, аабыы ньымаларыгар сыстыыга кыра кылаастары бэлэмниир эрэ (пропедевтической) өйдөбүлүнэн салайтарбакка, төрүт уурар (базовой) суолталаах олук буоларынан салайтаран үлэлээһин эрэйиллэр. Бу олук төһө сатабыллаахтык, оҕо өйүн-санаатын салайан, иэйиитин уһугуннаран, уйулбатын хамсатан ытылларыттан салгыы кини төрөөбүт норуотун тыынын ингэриммит айымньылаах аабааччы, атын норуоттар духуобунай култуураларын эйгэтигэр аһаҕас, киэн, көнүл өйдөөх-санаалаах киһи буолуута кыайтарыан сөп. Уопсайынан да, кыра кылаастар киһи сайдыытыгар туллар тутуу суолталаахтарын ураты болбомтоҕо ылыы, үөрэтии-иитии тускулунпсихологическай наука чинчийиилэригэр тирэбирэн, хас биирдии оҕо тус айылгытын билгэлээн, кинини киһилии киһи оноруу суолугар бигэтик киллэрии суолунан ытыллар. Манна уус-уран тыл, литература

хас биирдии оџо айылгытын арийыыга, ону сайыннарыыга тугунан да солбуллубат эргиччи (универсальной) суолталалааџын болџомтоџо ылыы ирдэнэр.

Бу олукка оџо литературнай сайдыытын тускулааһын кинилэр саастарыгар баһылыр суолталаах (доминантной) өрүккэ — туохха барытыгар айар, айымныылаах сыһыанга тардысты (Л.С. Выготскай, П.П. Блонскай) кэринин болџомто киинигэр тутан, тыл искусствотыгар, тылынан айыыга, тылынан айыллыбыты искусство атын көрүнгөрүнэн дьүһүйүүгэ, ол нөнүө олоџу, дьону көрө, ырыта үөрэнэллэригэр тускуланар.

2 олук. Оџо уйулџата, ааџы психологията уонна уус-уран сайдыы

Үгүстэр бэлиэтииллэринэн, кыра кылаас оџолоро уус-уран айымныыны дьинг олох көстүүлэринэн, дьингнээх олох сиэринэн ылыналлар, ону методикаџа “наивный реализм” диэн тиэрминэн бэлиэтииллэр. Уус-уран уобарастары дьинг тыыннаах дьонунан, ойууланар быһыыны-майгыны эмиэ дьинг буолбутунан ылыныы баһылыр. Бу дьикти көстүүнү быһа-бааччы дьинг дьоннор буолбатах, көннөрү суруйааччы толкуйунан онгоһуллубут, дьинг олоххо суох уобарастар эрэ диэн сотон кэбиһии — оџолор айымныыны ылыныыларын эмоциональной күүһүн сотон, айымныыга интэриэһи умулуннаран кэбиһиэн сөп.

Атыттар бу көрүүнү ылымматтар, “наивный реализм” уус-уран тиекси ааџыны, ырытыыны сыһа хайысхалаахтык ыттыыттан үөскээбит көстүү диэн сыаналыыллар (Т.Д. Полозова, М.Г. Качурин, Г.Н. Кудина, Бородин, З.Н. Новлянская уо. д.а.). Кыра кылаас оџото уус-уран айымныыны ылыныытын анал чинчийиилэр түмүктэрэ туоһулуулларынан, оџо олоџу, тулалыыр

эйгэ дьайыытын иэйиитинэн ылынар уратыта өнгө, тыаска-ууска, интонацияба тутатына уонна чабылхайдык улахан киһи көмөтүнэн уус-уран тиэкис ис хоһоонун иэйии өттүнэн диринник ылынар кыахтаабын, киниэхэ эстетическэй, кэрэ иэйии күүһэ баарын бэлиэтииллэр.

Ол аата, оҕо уус-уран айымньыны ылынытыгар ханнык психическэй дьайымалларга тирэҕирэрин быһаары сорууга турар. Оҕо айылгытыгар уус-уран тылы ылынарыгар тоҕоостоох ханнык психическэй көстүүлэр баалларый? Кыра кылаас оҕото уус-уран тиэкискэ баар уйулба эгэлгэ кылларын оонньоохуннарын барытын хабар, тыл эгэлгэ ис номоҕун барытын кыайан арааран билбэт курдук эрэри, айымньы уопсай эмоциональнай туругун ылынар, онно учуутал сөптөөх көмөнү онордобуна, ырытан толкуйдуур, быһаарсар кыахтаах. Ону баара биһиги судургу тиэкис ис хоһоонун эрэ сэлэргэһиинэн, эбэтэр үчүгэй, куһаҕан киһи, быһыы, майгы диэни быһаарсыынан мунурданабыт. Ол аата биһиги оҕо кыабын ситэ туһаммаппыт, ханна эрэ суол ортотугар туруоран кэбиһэбит. Психологтар суруйалларынан, төттөрүтүн судургу ис хоһоону эридьиэстээһининэн барбакка, оҕолору ордук туох долгуппутун, туохтан үөрбүттэрин, хомойбуттарын, буолбут быһыыны-майгыны хайдах көннөрүүххэ сөбүн, суруйааччы туох санааны этэрин, кини бу айымньыны тоҕо суруйбутун кэпсэтиһии — тиэкси оҕолор холлорунан сөптөөхтүк ырытыыны хааччыйар, ылыныыны диринэтэр кыахтаах. Оҕо ураты күүстээх эмоциональнай, ис турук иэйиитин дьайымала уус-уран тиэкси ылыныыны тускулуур, ол суолунан кэпсэтиини салайыы оҕону сангардар, ааҕарга көбүлүүр, айар таһымна тиэрдэр.

Оскуола иннигэр кыра оҕо эттиктэри, дьону-сэргэни, ойууну,

тулалыыр эйгэни көрөн-истэн, тутан-хабан ылыныыттан тылынан дьайыыны толкуйдаан, бэйэтин кыабынан ырытан, быһааран, тиһиктээх ылынар кыахха киирэр. Онтон кыра кылаастарга ити дьоһур сыыйа сайдар, кэм кэрдии, быһыы-майгы, быһылаан ситимин, туох төрүүттэн дьайыы, быһылаан сабаланырын тугунан түмүктэнэрин быһаарар кыахтанар, ол эбэтэр олобу толкуйунан ырытан ылынар дьоһура сайдар.

Кыра кылаастарга, ордук маннайгы, иккис олуктарга, оҕо тиэкис ис хоһоонун, туох туһунан кэпсэнэрин сүрүннээн өйдөөн хаалыан уонна кэпсиэн сөп. Онтон ханнык эмит кэрчиги ойуччу тутан, эбэтэр биирдиилээн персонаж майгытын-сигилитин көстүүтүн тиһигин арааран кэпсииргэ ыарырбатар. Ол эрэри үһүс, төрдүс кылаастарга тиэкси ырытыыга утумнаах үлэ ыытылыннабына, оҕо ырытар, толкуйдуур, сангарар, суруйар, айар дьоһура сайдар кэскилгэ киирэр, сайдар.

Оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго утарытынан өйүк (механическая память) күүстээх буолан, уус-уран айымньы, хоһоон, ырыа ис хоһоонун соччо арааран өйдөөбөтөллөр да, өйдөрүгэр хатаабыт, өйтөн кэпсиир буолаллар. Ол истэр дьоһур, истэн ылынар өйүк баһылыыр (доминантнай) суолталаабыттан тутулуктаах. П.А. Ойуунускай, В.М. Урастыырап о.д.а. саха суруйааччыларын оҕо саастарын биллэр чахчылары ону туоһулууллар. Оҕо бу туругуттан өйдөөн, толкуйдаан, ырытан ылынар дьоһурун сайыннарыыга туһуламмыт ньымаларынан үөрэтиини тэрийии ирдэнэр. Ол эбэтэр билинни методикаҕа баһылыыр дьайыылаах “репродуктивнай” хайысхаттан тэйэн, аччатан, тиэкси ырытан, толкуйдаан, кини тиһигин, ситимин быһааран ылыналларыгар тускулааһын көдүүстээх. Ол гынан

баран, манна кыра кылаас оџото чопчу эттиккэ, кѳстүүгэ, тиэкискэ ойууланар быһыыны-майгыны таһаарыылаахтык ырытар, быһаарсар кыахтаах. Кини тиэкискэ ааптар сыһыанын, кѳрүүтүн быһаарыыга, ол эбэтэр тэгэлитэн, быһаччы кѳстүбэт киһи санаатын ырытыыга ыарырѳатар, ол оннугар ойууланар персонаж толкуйун ис хоһоонун, тугу этэрин толору быһаарсар кыахтаах. Ол аата атын киһи санаатын, тылын ис хоһоонун ырыта, быһаара үѳрэнэр.

А.В. Запорожец суруйарынан, ѳссѳ оскуола иннинээѳи саастаах оџо сыыйа “постепенно научается становиться на позицию героя, мысленно ему содействовать перейти от содействия с героем к сѳпереживанию с ним”. Онтон *8-9 саастаах оџо аахпытын биирдиилээн уобараска тирэѳирэн сыаналыыр, салгыы бастакы сүһүѳх оскуоланы бүтэрэригэр уобарастары тэннээн, утарыта туруоран ырытар дьѳбурга киирэр.*

Оскуолаѳа үѳрэнии саѳаланыыта, Л.С. Выготскай бэлиэтиирин курдук, оџо сайдыытын биир мѳккүѳн олугун (кризисное состояние) кэминэн сыаналанар. Бу кэмнэ оџо уйулѳатыгар бэлиэ уларыыылар бараллар. Олортон баһылыыр бэлиэнэн, Выготскай түѳрүѳэтинэн, оџо ѳйѳ-санаата интеллектуальнай ѳттүнэн күүскэ сайдар кыаѳа арыллыыта буолар. Оџо ис туругар, психикатыгар, иѳйиитин (үѳрэр, хомойор, астынар, абаланар, бэѳэтин араастаан сыаналанар) эѳгэтин билиниитэ күүһүрэр, бу кэмнэ ылбыт диринг эмоциональнай дьайыылар киһи олобун устата ингэн, олох араас түгэнигэр тиллэр, киһи олобун тускулаһар уратылаахтар. Онон кыра кылаастарга уус-уран литература киһини сырдатар, чэбдигирдэр күүһүн таба туһанан билиһиннэрии оџо кэнэѳэски олоѳор ураты суолталаах.

Кыра кылаас оѳотун уус-уран сайдыытын төрүтүн аабы уруктара уураллар. Кэлинги кэмнэ диэри чинчийээччи-методистар оѳо литературнай уонна тылынан айар кыабын кыра кылаастарга сайыннарыы боппуруостарыгар үгүстүк мөккүһэллэр. Кыра кылаас оѳотугар суруйааччы, уус-уран айымньы, уус-уран литература көрүнгүн, айылар ньымаларын, литературнай герой о.д.а өйдөбүллэри инэриини эрдэ диэн быһаараллар, онтон сорохтор оѳо 7,8,9,10 сааһыгар ити билиилэргэ сыстыбатабына, аабааччы быһыытынан сайдыта харгыстанарын, орто сүһүөх кылаастарга уус-уран литературнай сайдыытыгар үгүс ыарахаттары көрсөрүн бэлиэтиллэр.

Бу мөккүөр ис дынгэр уус-уран литератураны үөрэх биридьимиэтин быһыытынан үөрэтиигэ араас өрүттээх сыһыаннаһыттан, ол эбэтэр үөрэтии сүрүнүн араастык көрүүнү, быһаарыыны кытта ситимнээх. Сорох чинчийээччилэр литература биридьимиэтин сүрүнүнэн, ол эбэтэр литературнай сайдыы ис хоһоонун айымньыны тыл искусствотын эрэ быһыытынан көрүүнү чорботоллор. Бу хайысханы тутуһар буоллахха, биллэн турар, кыра кылаас оѳотугар уус-уран литература уруога кини сааһынан уратытыгар эппиэттээбэт буолан, ити уустук билиилэри инэриниигэ дьулуур баһыйан, тыл искусствотын киһи уйулҕатыгар, ис киэлитигэр, иэйиитигэр дьайар сүдү кыаба болѳомтоѳо ылыллыбакка, оѳо литератураттан тэйиитигэр, интэриэһэ түһүүтүгэр тиэрдэр. Түмүгэр аабы уруктарын – “накаастааһын” киэлитигэр киллэрэр. Ити туругу көтүрүү, кини уйулҕатын уотун “кэхтибэт кэрэкэ тылларынан” уматыы уустугулар, уус-уран тыл умсулҕаннаах, киһи уйулҕатын араас кылларын уһугунналар, ылатар, ытатар кыаба сабыллар, кэлин бу кэскиллээх ааны

арыйы уустугулар. Обо уйулбатынан буолбакка, өйүнэн, өссө судургу өйүгэр хатыыр (запоминание) кэринэр тускулаан уус-уран тиэкси билиһиннэри аабы уроуктарын тумналар. Ким, туох туһунан кэпсээбитин, суруйааччы ханнык геройдары ойуулаабытын, “тема”, “уобарас” диэн тугу ааттырбытын токтоолоһуу, биллэн турар, уус-уран айымньы тыыннаах эйгэтин өлөрөр. Оччобо ханнык суолу тутуһабыт?

Биллэрин курдук, оскуолаба киириэн иннинээби саастаах обо **иэиитинэн** олоор, онтон кыра кылаас үөрэнээччитэ эмиэ сүрүннээн иэиитинэн, ол гынан баран кини толкуйдуур (мышление) кыаба, бэйэтин туһугар дьайыларын, тылын-өһүн, санатын, онгоһуутун сыалын-соругун, суолтатын үксүгэр айылба биэрбит кыабынан (интуитивно, бессознательно) билгэлэнэн онорор. Ол аата Л.С. Выготскай суруйарын курдук, иэиин уонна толкуй ситимэ кэлим. Ол гынан баран, кыра кылаас оҥотугар иэиин син биир баһылыр суолталаах. Обо туохха барытыгар санаата сыттабына, иэиитэ уһугуннабына, тус бэйэтигэр чугастык ылыннабына, толкуйдуур кыаба мунутуур уһуктар, кини сөбүөн курдук ситиһилээх дьайыларын, айар, суруйар дьобурун көрдөрүүн сөп.

Онон кыра кылааска аабы уроугар обо уйулбатын, иэиитин уһугуннарыга, тиэкси кини ырыгар киллэриигэ ураты болжомто уурулуохтаах. Иэиин уһуктубут, санаа кэлбит буоллабына, тиэкси аабы, ырытын, тиэксикэ тирэбирэн эгэлгэ ньымаларынан үлэни тэрийии көдүүстээх буолар. Обо уйулбата уһуктубут буоллабына, тыла, саната тахсымтыа, дьайылар толкуйдаах, айар кэриннээх буолаллар, ол аата кини иэиитэ, толкуйа биир кэлим буолуута ситиһиллэр. Манньык үтүө түгэннэ обо сайдыта тускуланар,

этэргэ дылы, бэйэтин холунан айымньылаахтык аабар, суруйар, айар, өссө били уустугунан ааттыыр литературнай билиилэрбитин бэрт кэбэбэстик ылынар кыахха киирэр. Аабы уруога, биһиги толкуйбутунан, маннык суолу тутуһуохтаах: аабыга кириигэ хайаатар да оһолор туруктарын, кылаас эйгэтин айымньы тыыныгар киллэри ситиһилиэхтээх, ол ситиһилиннэбинэ, уус-уран тиэкси аабыга интэриэс күүһүрэр, аабы оһолор көхтөрүн (уйулбаларын туругун) ыспат, кэспэт кэрингнээхтик, айымньылаахтык тэриллэр, айымньыны ырытыга, ол эбэтэр кэпсэтиигэ кириллэр, кэпсэтииттэн айар үлэ (толкуй, дьайы, суруйуу) таһымыгар тахсыы кыайтарар. Бу, биллэн турар, уустук, өй-сүрэх үлэтин иилиир-сабалыыр, тускулуур дьайымал учууталтан үгүс үлэни, айымньылаах толкуйу, психологическай бэлэми эрэйэр. Манан биһиги учуутал хайаатар да психология түөрүйэтин сүүс бырыһыан интэрииммит буолуохтаах диэн уустук соруу туруорбаппыт, үгүс учуутал айылбаттан бэйэтэ мындыр психолог буолар. Психология түөрүйэтиттэн кыра кылаас оһотун үөрэтиигэ, уус-уран литература психологиятыгар уонна искусствоньы ылыныыны сүрүннүүр уйулба көстүүлэрин туһунан билиилэри хасыһыны сэргэ оһо иэйиитин, уйулбатын, толкуйдуур, айар кыабын хайдах тускулуубун диэн өрүү өй-санаа эргимтэтэ онгоһуннабына, учуутал итини кыайар, айымньылаах суол киниэхэ арыллар.

Оһо аабарга үөрэнэрэ уустук дьайымал: аабар кэмигэр мэйиигэ психическэй хамсааһын үөскүүр, кулгаах уонна харах, сангарар аппараат үлэлиллэр. Аабы ис уонна тас сананы кытта сибээстээбэ, искэ да таска да аабы ис санааба толкуйу олохсутара биллэр. Кини чопчу ис хоһоонноох, анал

тутуллаах, үс таһымнаах:

Бастакы таһым — анал матыыптаах, быһаарар сыаллаах. Матыып оҕо ааҕар, кинигэттэн сананы билэр, онно этиллэри өйдүүр, аабыттан астынар баҕатын олохсутар.

Иккис — чинчийэр, былаанныыр таһым, ис сананы сайыннаар. Бу таһым ордук үчүгэйдик оҕо ааҕар тиэкиһин билсэригэр, аатын, бэриллэр тематын сибээстииригэр, ис хоһоонун сабаҕалыырыгар көстөр. Манна үөрэнээччи тиэкси уонна тиэкис чаастарын көрөн, быһа холуйан, саба быраҕан айымньы ис хоһоонун сабаҕалыыр. Бу ньыма айымньыны ылыннаар туһалаах көрүнгүнэн аабыллар.

Үһүс — толорор таһым. Айымньыны ааҕарыгар ис хоһоонун ырытар, тиэксинэн үлэлиир, холбуур-араарар, сибээстиир, бэйэ сыһыанын биллэрэр, айымньы сүрүн санаатын ырытар, быһаарар. Манна сүрүн түмүк оҕо тиэкси өйдөөһүнүгэр көстөр.

Оҕо уопсай сайдыытын утумнаахтык сайыннаран иһэргэ анаан, психологтар Л.Н. Занков, П.Я. Гальперин уонна Д.Б. Эльконин онорбут ирдэбиллэрин тутуһар тоҕоостоох. Кинилэр этиилэринэн:

а) үөрэх уопсай сайдыыны бөбөргөтөр үлэтэ ыытыллыахтаах: өйү сайыннарыы, дьулууру бөбөргөтүү, санааны күүһүрдүү;

б) үөрэх матырыйаалын оҕо өйүн уонна сайдыытын кыабынан уустугурдуу, үөрэтэр-иитэр үлэ ситиһиилээх буоларыгар тириэрдии;

в) үөрэтии оҕо интэриэһин, баҕатын хоту сайдар буоллабына, ордук дирин, чинг уонна көдүүстээх буолар;

д) оҕобилиитэ уонна тылга дьобура түөрүйэни толкуйдаахтык

ылыныытыттан тутулуктаах, өйүн үлэтэ күүһүрдэбинэ, оёо сайдыыта тэтимнэнэр.

Бу ирдэбиллэринэн салайтаран оёоуолаба туттуллар ньымалары таба туһаннахха, оёо: өйөбулугас, имигэс буолар; толкуйдуур, тэнниир, холуур, өйгө тутар дьобура сайдар; үөрэххэ, билиигэ бабата күүһүрэр.

Л.С. Выготскай толкуй тылга киириитэ, эбэтэр этиинэн таска тахсыыта сайдыы көстүүтэ диир. Ол гынан баран, “Мысль не выражается в слове, но совершается в слове” — диэн этиитигэр эһиги болжомтобутун тардан, аабыы методикатын биир төрүт көрүүтүн быһаарсыахха сөп. Кини “Смысловая сторона речи развивается от целого к части, от предложения к слову, а внешняя сторона речи идет от части к целому, от слова к предложению” диэн суруйар. Ол аата - суруйааччы айымньытынан этэр сүрүн санаатын, иэйэр күүһүн эгэлгэ тылы сатабыллаахтык танан биэрэр, ол тыллар ураты санааларын, уйулҕаны хамсатар күүстэрин ылынааччы биирдиилээн тылтан тирэбирэн сүрүнүн ситиһэр. Аабааччы эйгэтигэр киэнник биллэр, кинигэни араас өттүттэн чинчийбит, үөрэппит учуонай-библиофил, аабыы психолога Н.И.Рубакин аабыы киһиэхэ дьайар күүһүн тоһоҕолоон “чтение есть создание собственных мыслей при помощи мыслей других людей” диэн суруйар.

Судургутук өйдөөтөххө - уус уран тыл күүһүнэн суруйааччы дьон сыһыанын, олоххо буолар быһыыны-майгыны бэйэтин толкуйунан, уйулҕатын кыабынан, саныыр санаатынан, иэйиитинэн ойуулуур, ону аабааччы тилиннэрэр, бэйэтин өйүн-санаатын, уйулҕатын кыабынан ылынар. Бу тирэх санаа — айымньыны ылыныы тускута, айымньыны аабыы, ылыныы дирин

дбайымаллаах киһи уйулбатын, өйүн-сүрэбин уустук үлэтэ буолар диэн санааны бигэргэтэр.

Кыра кылаас оҕото, ордук маннайгы, иккис кылаастарга, сүннүүнэн тус бэйэтин иэйиитинэн олобу ылыныта үөрэххэ, дьонго сыһыаныгар быһаарар (доминантнай) суолталаах. Бу этиини быһа-бааччы ылынар табыллыбат. Маннайгы да кылааска тиһиктээн (логически), быһыы-майгы төрүүтүн, биричиинэтин уонна түмүгүн ырытан быһаарар кыахтаах,онно тускулаахтык өйдөрүн үлэтэ сайдыбыт, эбэтэр төрдүс да кылааска тус бэйэтин иэйиитинэн эрэ олобу сыаналыыр туруктан тахса илик оҕолор баар буолуохтарын сөп. Бу көстүүлэр үөрэтиигэ мэхэй буолбаттар, билэр, сыаналыыр, ону сөпкө туһанар буоллаха, үөрэтии-иитии көдүүстээх, айымньылаах, таһаарыылаах буолуутун кэрэхэлиир кыахтаахтар.

Онон, түмүктээн эттэххэ маннык сүрүн психологическай көстүүлэргэ учуутал болжомтотун уурара, үөрэтии-иитии дбайыытын сөптөөхтүк хайысхалыыра эрэйиллэр:

Үөһэ бэлиэтэммит көрүүгэ тирэбирэн, кыра кылаас оҕотун психологическай уратыларыгар тускулаах үөрэх кинигэтин, үөрэтии методикатын чинчийэн оноруу ситиһиллиэхтээх. Ол эбэтэр үөрэх кинигэтэ уонна методика биир баайыылаахтык, оҕо эйгэтин иһинэн, онно олобуран кини уйулбатын (иэйиитин), толкуйдуур, анаарар, ырытар, айар кыахтарын сайыннарыы суолунан мындырдаан оноһулуохтаахтара өйдөнөр. Үөрэх кинигэтин методическай кэлимэ уонна бу методика сүрүнэ — онно тускулаахтар.

ХОҲООННООХТУК ААҒЫЫ УОННА К.С. СТАНИСЛАВСКАЙ ҮӨРЭҢЭ

Аағыы туһунан кэпсэтиигэ оскуолаҕа сахалыы дорҕоонноохтук аағыы, хоһоонноохтук аағыы, уус-уран аағыы диэн терминнэр туһаныллар. Дорҕоонноохтук аағыы диэн кыра кылаастарга аағыы техникатыгар олобурбут, оҕо иһиллэр гына, чуолкайдык аағыытын ааттыахха сөп. Хоһоонноохтук аағыы диэн айымньы сүрүн санаатын, иэйиилэрин, ис номоҕун биэрэн, кэрэхсэбиллээхтик аағыы. Уус-уран аағыы диэн анаан дьарыктанар маастардар аағыыларып ааттанар.

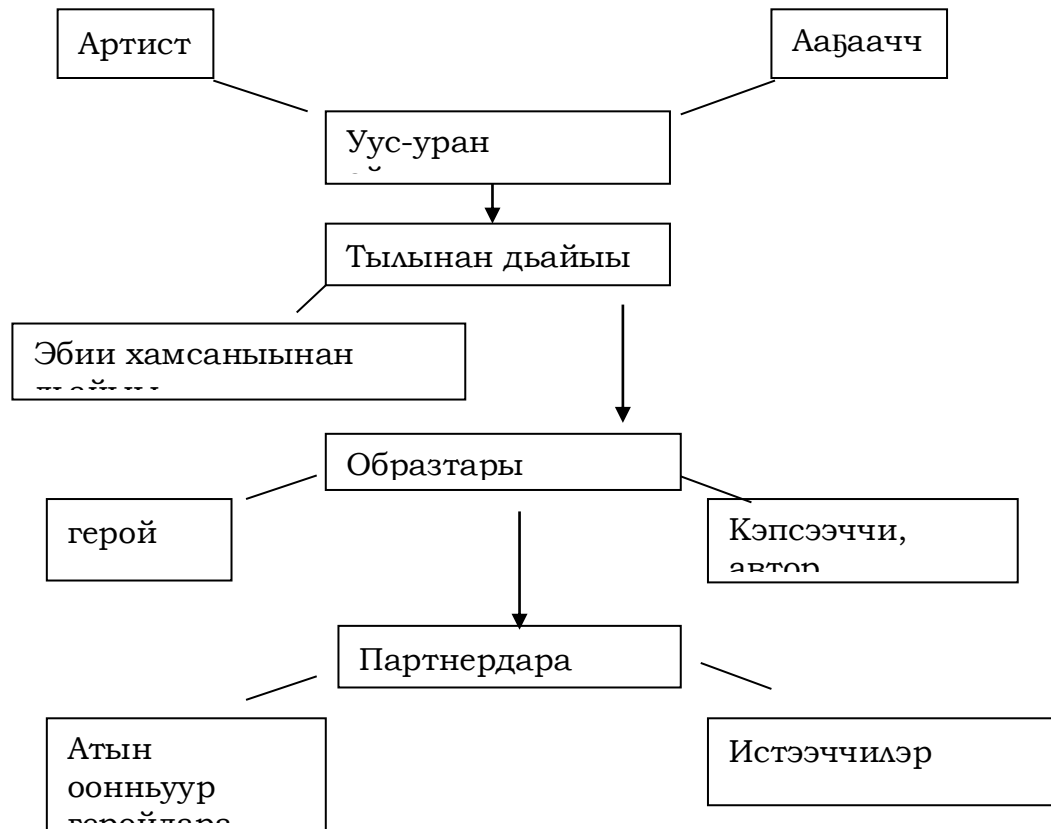
Уус-уран литератураны оскуолаҕа үөрэтиини чинчийэр биллэр методистар М. А. Рыбников, В. В. Голубков, Т. Ф. Завадская, Н. М. Соловьева, Н. Н. Шевелев, М. Г. Качурин, о.д.а. уһулуччулаах театральнай педагог, нуучча театрын искусствотыгар реформаны онорбут К. С. Станиславская үөрэбин сүрүн өрүттэрин хоһоонноохтук аағыы методикатыгар киэнник туһаналлар, ааҕааччыны айымньы ис номоҕор киллэрэр кыахтаах үөрэбинэн билинэллэр.

К. С. Станиславская үөрэбин сүрүнэ айымньыны уус-ураннык ылынар уонна тылынан истээччилэргэ дьайар дьобуру сайыннарыы буолар.

Уус-уран ааҕааччы уонна артист айымньыныкытта үлэлиир хайысхаларын, сыалларын, соруктарын ырытан көрдөххө маннык :

Бу схематтан көстөрүнэн, ити айар үлэлэр толорор искусствоҕа киирсэллэр. Кинилэр үлэлиир төрүттэрэ - уус-уран айымньы, дьайар күүстэрэ — тыл. Ааҕааччыга дьайар күүһэ тыл эрэ буоллабына, артист өссө хамсаныынан дьайар. Артист биир эрэ герой обраһын айыынан, ону көрөөччүгэ тиэрдиинэн дьарыктанар

эбит буоллабына, аабааччы суруйааччы, кэтээн көрөөччү, быһылаанга кыттааччы ааттарыттан геройдар тустарынан истээччилэргэ тиэрдэр соруктаах. Айымньыга туох туһунан кэпсэнэрин барытын бэйэтигэр ылынан, ону өйгө

ойуулаан көрөн тыыннаабымсытан истээччилэргэ сэнэргиир, тиэрдэр. Артист уонна уус-уран аабааччы кэпсэтэр, санаа үллэстэр дьонно уратылар: актерга — атын артистар, аабааччыга — истээччилэр. Ол эрэри уус-уран айымньыны ылыны суола-иһэ аабааччыга да, артиска да биирдэр. Кинилэр уус уран айымньынан образтары айыыга дьулуһаллар, ону дьонно тиэрдэр, итэбэтэр сыаллаахтар. Онон К. С. Станиславскай уус-уран-айымньыны иэйиилээхтик ылынар дьобуру сайыннарыыга туһуламмыт ньымаларын туһаныы оҕо уус-уран тексинэн айымньылаахтык улэлиир кыабын уһугуннарыыга улахан көдүүстээх буолара

саарбажа суох.

Уус-уран тылы кытта дыаныардаах үлэ түмүгэр аабааччы айымньы сүрүн санаатыгар, ис номоҕор диригинник киирэр, суруйааччы өйүн-санаатын, иэйиитин үллэстэр, текст хас биирдии тыла, ойуулааһыннара, образтара киниэхэ тус бэйэтигэр тиллэн, суолталанан бараллар — тиһэбэр кини айымньыга ойууланар олоҕу автор харабынан көрөр кыахтанар.

Уус-уран айымньы тылын-өһүн кытта үлэ К. С. Станиславскай үөрэбин сүрүннүүр. Айымньыны ырытыы бары ньымалара тылы, кини этэр күүһүн, уратытын ырытыынан далаһаланыахтаабын тоһоҕолоон бэлиэтиир. Кини үөрэнээччилэрин хас биирдии дорҕоон, сүһүөх, тыл иэйиитин, кыабын көрөр-билэр, ылынар буоларга уһуйара.

Тыл этэр күүһэ контекстан, этиигэ толорор синтаксическай оруолуттан улахан тутулуктаах.

Амма Аччыгыйа литературнай герой тылын-өһүн уратытын характернай өрүттэрин олус табатык биэрэр. Ол кини тылы туттар ураты маастарыстыбатын биир көстүүтэ. Романы үөрэтиигэ персонажтар тылларын-өстөрүн тэнгнээн ырыттарыыны ытыахха сөп. Холобур, Даарыйа эмээхсин уонна Баһыахтыыр Балбаара тылларын, сангаларын уратыларын, дэгэттэрин тэнгнээһин — образтары ырытыыга улахан көмөлөөх. Ону таһынан бу үлэ суруйааччы айар талаанын, маастарыстыбатын кытта билиһиннэрэр. Итини таһынан уус-уран айымньы тылынан үлэбэ геройу, быһылааны чабылхайдык ойуулуур, персонаж майгытын-сигилитин арыйарга туһалыыр тыллары, этиилэри ырытыы киирэр. «Сааскы кэм» романна Эрдэлиир Миитэрэй киһиэхэ сөбүлэтэр, сайаҕас, сытыы өйдөөх-санаалаах бастын герой. Кини сангарар

сангатын тобоостоох түгээнэргэ ырытыы биирэмнээх герой кэрэбэ, сырдыкка тардыһар олоххо активнай сыһыаннаах кини буоларын үөрэнээччилэргэ итэбэтэр.

«Тоойуом, тымныта бэрт ээ, дьиэбэр киир эрэ»,— диир Миитэрэй Микиитэбэ, тапталлаах кыһа Маайыһа иһэрин көрөн. «Дьиэбэр киир!», «Мантан бар!»—диэбэт «тымныта бэрт ээ...» диир симнабастык. Онтон тапталлаабар: «Кэллибит ээ, Маайыас... Кэллибит дии... Аны күн аайы көрсүһэр буолуохпут...»,— диир нарыннык, ис сүрэбиттэн долгуйан, үөрэн. Убайа Сөдүөт баайдартан куттанан от охсуутуттан күрэнэр сылтах булуммутугар: «Бу куйааска симыйанан хааман эрэйдэнимэ, добор. «Бэһиэлэйэптэртэн дьулайарым бэрт» диэ да, онон бүтэр»,— диэн чабылытар. Баайдары кытта сир туһуттан айдаанга (сир — роман биир сүрүн темата) Эрдэлиир: «Хаһан эмэ бииһиги да үрэхтэр бастарыттан киириэхпит. Киирдэрбит эрэ киирэрдии киириэхпит!»—диэн кытаанахтык, эрэллээхтик этэр.

Ити курдук роман хайа бабарар геройун тылын-өһүнылан ырыттааха олус интэриэһинэй, дирин ис хоһонноох, элбэҕи эбии этэр, айымньыны ылыннарар. Сөдүөччүйэ — ийэ. Кини сангатын, кини дьайыыларын ойуулуур-дьүһүннүүр тылларын ырытыы — бу нарын, сэмэй, ис киирбэх, наадалаах кэмигэр тыйыс, ийэ обраһа илэ-бааччы харахха көстөрүгэр тиэрдэр.

Этиини оноруу синтаксической нымаларын суруйааччы уус-уран обраһы ойуулуурга, кини өйүн-санаатын арыйарга туһаныытын үөһэ бэриллибит холобурдарга тирэбирэн ырыттарыахха сөп.

Уус-уран айымньы тылын-өһүн ырытыы, үөрэтии хайа бабарар көрүнгэр туһаныллар. Тылынан үлэлии ытыы туһалаахтык

барарын наадатыгар тылы туһаныллыбыт контексыгар сыһыаран ырыттарыллыахтаах.

Итини таһынан тексти ырытыыга тылынан уруһуйдатыы, сценаба туруорарга," диафильм онорорго анаан айымньы сценарийын суруйтарыы ньымалара киирэллэр. Үлэ бу көрүнгүрэ айымньыны ырытыыны дирингэтэллэр, оҕо киинэ, хартыына курдук онорого көрөрүгэр тиэрдэллэр. Онон үөрэнээччи анардас тыллары эрэ аахпакка, харабынан тыыннаахтыы көрөрүн ааҕар, кэпсиир буолан, киниэхэ хоһоонноохтук ааҕарыгар, кэпсииригэр толору кыах бэриллэр. Биллэрин курдук, олоххо киһи бэйэтэ көрбүтүн-билбитин ордук чабылхайдык кэпсиир.

Айымньы тылын-өһүн ырытыыны кытта сибээстээн тылынан ойуулааһын ньымаларын туһанар тобоостоох. Тылынан ойуулааһынна ордук айымньыга ойууламматах геройдар мэтириэттэрин сиһилии үөрэнээччилэр интэриэстэрин тардар. Оҕолор ордук Күлүк Сүөдэр («Тантал» *А. И. Софронов*), Утары Баһылай («Кукаакы кулуба» *И. Д. Неустроев*), Даарыйа эмээхсин, Эрдэлиир Миитэрэй («Сааскы кэм *Амма Аччыгыйа*»), кинээс Бииктэрин («Күйүр Уус» *Суорун Омоллоон*), о.д.а. мэтириэттэрин тылынан ойуул ааһынна улгумнук кытталлар.

«Сааскы кэм» романтан Даарыйа эмээхсини - саха норуотун муудараһын, кини ыраас, дирин өйүн-санаатын көрдөрөр үтүөкэннээх обраһы — оҕолор истинник ылыналларын туһугар учуутал романтан чабылхай түгэннэри үөрэнээччилэр ырыталларыгар сородахтаан үлэлэтэрэ наада. Оччоҕо Даарыйа эмээхсшт мэтириэтин, быһыытын-майгытын тылынан ойуулатыы силигэ ситэн, тыл кэрэтинэн дьэрэлийэн тахсар. Маннык үлэ бу Даарыйа эмээхсин обраһын курдук өлбөт-сүппэт, кырдыктаах

образтар үөрэнээччилэр өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр инэригэр көмөлөһөр. Кини сангарар сангатын, тылларын ис номохторун ымпыктаан-чымпыктаан ырыттаха эрэ үөрэнээччилэр Даарыйа эмээхсин саха норуотун үтүөтүн, өйүн мындырын, сүрэбин сылааһын мунньуммут образ буоларын итэбэйиэхтэрэ. «Сахалар киһини итэбэйбэт дьон эбит, ити аата бэйэлэрэ албын дьон буоллахтара»,—дии санаахтыаба», «Куһаҕан дьиэбэ аньыылаах киһи олороро эбитэ буоллар, манна баайдар олоруохтара этэ. Аньыы улахана кинилэргэ баар о.д.а, этиилэрэ диринг ис номохтоохтор, оҕолор өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр тийдэхтэринэ, улахан иитэр - суолталаахтара саарбаҕа суох.

Тылынан уруһуйдатыыны өссө геройдар ис туруктарын арыйарга көмөлөһөр айылҕаны, тулалыыр эйгэни ойуулуур кэрчиктэри ырытыыга туһаныахха сөп. Манна суруйааччы ойуулуур-дьүһүннүүр ньымаларын, маастарыстыбатын ырытыы эрэйиллэр.

Диафильм онгорорго эбэтэр киинэ устарга анаан, айымньы сценарийын оноруу үөрэнээччилэри тылга болҕомтолоохтук, айымньылаахтык сыһыаннаһарга көбүлүүр. Сценарийы тангы үөрэнээччилэргэ сонун буолан, үлэбэ улгумнук ылсаллар. Сценарий оноруу сүрүн төрүттэрин, сыалын-соругун, ньымаларын туһунан билиһиннэрэр наада.

Холобур, «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону ырытыы биир түгэнин билсиэбин. Маннай олонхо ырытыллар кэрчигэ ханнык чаастартан, мөккүөрдэртэн турарын, сүрүн санаатын быһаарсыллар. Онтон айааччы (сценарий автора) ордук туох туһунан кэпсиэн, көрдөрүүн баҕарарыттан тутулуктанан, бу биир ырытыллар кэрчиккэ даҕаны араас ис хоһоонноох сценарий

суруллуон сөбүн холобурдаан баран, сценарист этиэхтээх санаата айымньыны хайдах танан биэрдэххэ көрөөччүгэ ордук тийийэн учуоттаан оҥоһуллуохтаабын ырытыллар.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхоттон диафильм устарга анаан үөрэнээччи онгорбут сценарийа. (Кылгатын ис хоһоонугар тохтообокко кадрдар сүрүннээн көрдөрөр түгэnnэрин биэрэбит.):

1 к а д р. Олонхо сириh-дойдутун уопсай көстүүтэ.

2 кадр. Бухатыыр олоруохтаах сириh-дойдутун көстүүтэ.

3 к а д р. Абааһы уолаттара Үөһэттэн, Аллараттан быгылаһаллара, Орто Дойдуга көнүл айбардыыллара дьону-сэргэни аймыыллара көстөр.

4 к а д р. Норуот Үөһээ Мэнэ халлаанна үнүүтэ, Үрүh-Аар тойонтон көрдөһүүтэ.

5 кадр. Үрүh Аар тойон (Т. Степанов уруһуйугар майгынныыр хартыына көстөр) ыйаах ыйар, сокуон уураp.

6 кадр. Көтө-мөбө, оонньуу сылдыар Ньургуну тутан ылан тэриирин тэрийэллэр.

7 кадр. Айыга Сиэр тойон, Айыы Нуоралдьын хотун ытаан-сонгоон, албаан уоллаах кыыстарын ох курдук онгорон Орто Дойдуга атаарыылара.

8 кадр. Орто дойдуга олох онгостон, ыал буолан,.. булт бултаан нус-хас олороллоро көстөр...

9 кадр. Абааһы уола Ыйыста Хара холорук буолан кэлэн, Айталы Куону уоран барыыта көстөр.

10 кадр. Айталы Куону хайа диэкилэр харбаан барбыттарын Күн Эрбийэ бухатыыр үөһэ үрүh былыт оһуутугар өгөс гынан олорон Ньургун Боотурга этэн биэрэрэ көстөр.

11 кадр. Ньургун Боотур көтөн куугунатан абааһылар бадыа-

бүдүө дойдуларыгар тийиэн кэлиитэ кэстөр.

12 кадр. Үс хос бастаах, икки салаа кутурук уот садаба моҕойу мииммит суор хара киһи байбал унуоргу өттүгэр... ордуутугар тийиэх буолбута кэстөр.

13 кадр. Ат сылгы ураанхайдыы онолуйуутун киһилии кэпсээнин көрдөрүү.

14 кадр. Абааһы уола Тимир Ыйыста Хара үөрбүт-көппүт, кыайбыт-хоппут дьүһүнэ, киһиргээһинэ ойууламмыт.

15 кадр. Ат сылгы ойон тийиэн, Таллан тараах: хайаба абааһыны кытта тэбис-тэннэ сыарба ылабын курдук лап гына түсиүтүп көрдөрүү.

16 кадр. Ньургун Боотур балтын былдыаан ылыыта кэстөр.

17 кадр. Ыйыста Хара куоттарбыт абаккатыгар ытаан-сонгоон охсуһууга ынгырыыта кэстөр.

18 кадр. Абааһы дойдутун иннэри үктээри гынаннар, үүрүллүүлэрин көрдөрүү.

19 кадр. Дуолан охсуһууну көрдөрүү.

20 кадр. Муус суорун булгунньахха лап гына түспүттөр. Сылайан-элэйэн тыын ыла туралара кэстөр.

21 кадр. Абааһы уолун көрдөһүүтүнэн Ытык Хахайдаан удабан чыллырыыт көмүс түүлээх, далан көмүс кынаттаах Өксөкү кыыл буолан көтөн куугунатан иһэрэ кэстөр.

22 кадр. Ньургун Боотур көрдөһүүтүнэн Айыы Умсуур удабан чыллырыыт көмүс түүлээх, нэлим көмүс кынаттаах Өксөкү кыыл буолан көтөн иһэрэ кэстөр.

23 кадр. Бухатыырдары аҕастара аһатар түгэnnэрэ кэстөр.

24 кадр. Ыйыста Хара Ньургун Боотуру баһа атах.

атаба бас гынан түһэрэн иһэрин Айыы Умсуур удабан үрүг көмүс

муостатынан тоһуйан ылан эрэрэ көстөр.

25 кадр. Ньургун Боотур Ыйыста Хараны Уот байбалга бырабан кыыратыыта ойууланар. Ытык Хахайдаан дүнгүрүн тоһуйан турар да, Айыы Умсуур удабан хайыы-үйэ дьөлө үрбүт. Абааһы уола ол хайаҕаска чугаһаабыт.

26 кадр. Кыайыы-хотуу, өрөгөй ыһыабын ойуута. Үөһээ холобур курдук бэриллибит айымньы тылын-өһүн кытта үлэ аабааччы текси тыыннаан, ойуулаан ылынытыгар тиэрдэр. Айымньы аабааччы өйүгэр тыыннаах хартыына буолан киириитэ уйулбатын хамсатан, иэйиитин уһугуннаран, аабыы ис сүрэхтэн тахсарын кэрэһэлиир, тирэх буолар.

К. С. Станиславскай суруйарынан, артист (аабааччы) өйүн-санаатын ойууланар быһыыга-майгыга, эйгэбэ киллэрэргэ «аптаах арай...» тыл ситимэ улахан суолталаах. «Аптаах арай...» айымньылаахтык толкуйдуурга көбүлүүр суруйааччы сэхэргиир, сиһилиир хартыыналарын эттээн-сииннээн, дьүһүннээн, сыттаан-сымардаан биэрэр. Аабааччыны «Мин ону билэбин, көрбүтүм, автор санаата миэнин курдук сөптөөх (эбэтэр биир эмэ герой санаата миэхэ чугас)»,— диэн санааба тиэрдэр.

Оруолу толорооччу биир киһини оонньуур эбит буоллабына, уус-уран аабааччы айымньыга баар араас быһылааннарга, быһыыга-майгыга барытыгар өйүнэн-санаатынан киирэрэ, онон олороро эрэйиллэр. Спектакльга, киинэбэ биирдиилээн оруолу толорооччулар тылынан дьайыыны сэргэ хамсаныынан, сирэйи-харабы туттунуунан көрөөччүгэ тиэрдэллэр. Оттон аабааччы ангардас тыл күүһүн таба биэриинэн истээччилэргэ дьайар. Онон кини айымньыны бүтүннүүтүн өйгө киинэ, хартыына курдук көрөргө дьулуһуохтаах. Манна К. С. Станиславскай киһи өйүн,

ийиитин уһугуннарага аналлаах «арай...» ньыматын туһаныы көдүүстээх.

Маннай оҕо өйүн быһаччы уус-уран айымньыга баайбакка, айылҕаттан бэриллибит ураты өйгө ойуулаан көрөр дьобурун уһугуннарап сорок турар. Дьин бэйэлэрин олохторун эйгэтигэр дьүөрэ олох сытыы түгэннэрин булан, оҕолор хайдах көрөллөрүн судургу кэпсэттэрииттэн аҕалыахха сөп. Салгыы ол кэпсээни кэнэтэн биэрэллэрин ситиһэр сыаллаах түһүмэхтээн «арай...» диэн араас көстүүлэргэ сыһыаран ырыттарар, быһаартарар наада. Оҕо (аабааччы) манньк быһыы-майгы дьин олоххо буоларын итэҕэйэн, толкуйдуурун ситиһэр түгэннэри таба тайаныы улахан суолталаах.

Холобура: «Арай эһиги оҕолордуун мустан үөрэ-көтө оонньуу сырыттааххытына, эһигиттэн быдан аҕа уол кэлэн, биир уолгутун, тутунан эмэ баайсан, кырбаары суоһурбаннын, эн туту гыныан этэй?»—диэн оҕолор-олохторугар үгүстүк көрсүллэр чахчыны санатыахха сөп. Үөрэнээччи өйө-санаата манньк түгэнгэ. үлэлээбитинэн барар, олоххо дьин буолбут быһылаанга бэйэлэрэ билбиттэрин тас өттүгэр билигин ырытан толкуйдуур кыах бэриллэр. Дьэ, онтон: «Мин, онно урут саната суох көрөн турбут буоллахпына, арай билигин көмүскэхэн барыым...» диэн араас санаалар үөскүүллэр, бары мустан кэхэтэн биэриэ этибит»,— эһин диэтэхтэринэ учуутал бэриллибит түгэн суолталаах тылларын боддойоллоругар санатан биэриэн сөп: «Уол эһигиттэн быдан аҕа ээ...», «Кырбыы илик, суоһурбанар эрэ».

Салгыы аҕыйах оҕоттон санааларын истэн, ырытыһан баран, иккис, үһүс түһүмэх «арай...» диэнинэн салайтаран, оҕолор өйдөрүгэр араас ис хоһоонноох хартыыналар үөскүүллэрин

ситиһиэххэ сөп: «Арай эһига уолгут бэбэһээ улахан уол балтын дуу, быраатын дуу фантиктарын былдыабыт буоллун...», «Арай улахан уол-харчы көрдөөтүн...», о.д.а. Ити курдук олох ханнык бабарар түгэнигэр тирэбирэн, оболорөйдөрүн үлэлэтэр айымныылаахтык, дынг олоххо баардыы өйгө онгортон. көрөллөрүн ситиһэр кыах баар. Учуутал үөрэтэроболорун тус уратыларын, олохторун ис өрүттэрин билэрэ-көрөрө, онно тирэбирэрэ, кэпсэтиини ытара бары өттүнэн көдүүстээх. Маннык үлэ, бастакытынан, үөрэнээччилэри иитэр, үтүө сиэргэ-майгыга тардар, иккиһинэн, кинилэр өйдөрүн үлэлэтэр, толкуйдуурга, сыаналыырга, түмүктэри онгорорго күһэйэр, үсүһүнэн, дынг өйтөн-сүрэхтэн тахсар санааны сааһылаан, истээччигэ итэбэтэрдии, уустаан-ураннаан кэпсиир дьобуру сайыннаар, төрдүһүнэн, айар үлэ бары көрүнэр олук уурар, ханнык эмит үтүө дьайыыны онгорорго көбүлүүр.

Суруйааччы ойуулааһына аабааччы өйүгэр судургу хартыына буолан түспэт, үксүгэр ситэрэн толкуйдааһыны, айымныы тылыгар-өһүгэр киириини, ис номобун ырыналааһыны эрэйэр. Дынг олох түгэnnэригэр сыһыаран обо өйгө ойуулаан көрүүнэн дьарыктаммыт буоллабына, уус-уран айымныыны өйгө айымныылаахтык ойуулааһынга түргэнник ылсыһар.

Айымныыны маннай билсиһиигэ, ырытыыга киириигэ образтар өйгө биирдиилээн хартыыналарынан, мэтириэттэринэн ойууланаллар, ырытыы дирингээн истэбин аайы өйгө онгортон көрүү улам тыыннанан, ситэн-хотон барар, тиһэбэр аабааччы айымныыны тыыннаах образтарынан ылынар. Кини уус-ураннык аабарыгар көрөрүн; кэпсиир буолан, тыла истээччигэ ордук тийимтиэ.

Аабааччы өйүгэр айымныыга бэйэтин көрүүтүнэн образтар үөскүүллэрэ наада, ол эбэтэр хас биирдии аабааччыга бэйэтин

«Макара», бэйэтин «Манчаарыта», бэйэтин «Микиитэтэ», «Куйуурдьут уолчаана» баар буолуохтаахтар. Маннай көрүүлэр быстах буолаллар, онтон айымньыга төһө ингэн киирэн иһиллэр да, оччоннон көрүүлэр диринииллэр, тыыннаналлар, аабааччыга тус бэйэтигэр умнуллубат образтар (көрүүлэр) буолан дьингнээхтик өйүгэр-санаатыгар ингэллэр.

Ити курдук автор тексин кытта ыкса сибээстээх көрүүлэр анаан ырытыы түмүгэр ситиһиллэллэр. К. С. Станиславскай бэлиэтиирин курдук, аабааччы айымньыны иэйэн ылыннабына, бэйэтэ билбит-көрбүт олобун эйгэтигэр киллэрдэбинэ эрэ, истээччини итэбэтэн, кэпсииринэн долгутуон, ылыннарыан сөп. Ол эбэтэр, К.С. Станиславскай этэринэи тыл искусствотыгар: «Санарыы — өйгө онгору көрөрү кэпсээһин, истин — ону өйгө бэйэ кыабынан онгору көрүү», — буолар.

Ожо өйгө онгору көрөр дьобурун сайыннарыы ньымаларын хоһоонноохтук аабыны ырытыы араас үгэннэригэр абыйах соруудабы биэрэбит: 1.Киппэ Кирили» дьүһүнүн-бодотун тылынан ойуулаан кэпсээн. (Н. Д. Неустроен «Иирээп» кэпсээнинэн). 2. Уһун Ыстапааны кэргэнэ, оҕолоро хайдах көрсүбүттэрин ойуулаан кэпсээн. (А. И. Софронов «Куоратчыт кэпсээнинэн»), 3. А. И. Софронов «Ууларбыт хорҕолдьун курдук..;» хоһоонунан кыыс мэтириэтин ойуулаан.

К. С. Станиславскай суруйарынан, актер, аабааччы уус-уран айымньыны өйгө онгору көрөр дьобура сайдыта суруйааччы айымньытынан этэр сүрүн санааты өйдөөһүнү таһынан, ол санаа ис номоҕун ылынарга тиэрдэр. Айар үлэ ис хоһооно этэр ис номоҕунан арыллар. Уус-уран айымньыны судургу ис хоһоонун өйдөөһүн, ылыны кыра. Хачыгыр муннаах, дьоно быста

дъадайданнар, кумалаанга баран сор суолламмытын туһунан сииһилии айымньы ис хоһоонунан сиэттэрэн билии Эрилик Эристиин бу айымньытынан этэр диринг ис санааларын ылыныыга тиэрдибэт. Айымньы ис номоһун таба сыаналаабыт эрэ аабааччы истээччини долгутуо, суруйааччылыы олобу көрүүгэ көбүлүн сөп.

Айымньы ис номоһун ырыҥалааһын аабыттан, ис хоһоонун өйдөөһүнтэн, ылыныыттан сабаланаар. Онтон айымньы ис номоһор киирии тыл, этии, кэрчик, түгэн этэр ис санаатын ырыҥалааһынынан ситиһиллэр. Ылан көрүүбүн С. П. Данилов «Нууччалыы мин билиим» хоһоонун. Хоһоон судургу ис хоһооно, этэр санаата «Мин нууччалыы билиим — мин көтөр кынатым» диэн. Онтон хоһоон хас биирдии суолталаах кэрчигин, тылын-өһүн ырыттааха, кини төрөөбүт тылын мунура суох кыабын, кэрэтин нуучча тыла байытар, сангалыы көрүннүүр аналлаабын этэр курдук ээ: «Сахалыы күүстээхтик, сангатык, эрдээхтик сатарыыр туһугар».

Автор (норуот, суруйааччы) айымньытынан этэр ис санаатын, кини олоһун, айар үлэтин бэлиэ түһүмэхтэрин, олоххо көрүүлэрин үчүгэйдик билэр аабааччы эрэ чугас ылыныан, истээччигэ тиэрдиэнсөп. Холобур, А. И. Софронов:

«Миигин

Хаххалыыр хара санаа - халбарый,

Күлүктүүр күтүр санаа — күрэн,

Баттыыр балыыр санаа — бар,

Ынчыкыыр ыар санаа ыһылын

Санаарбатар сапах сана-сайбан»,

- диэн тылларын ис номохторун аабааччы А. И. Софронов

олобун ыар кэмнэрин ырытыта суох поэтты диригиник, улаҕалаахтык ылыммат.

Айымны ис номобун ырыналааһын автор киһи быһыытынан олоххо көрүүлэрин билиини таһынан, уус-уран тылы кытта дыаныардаах үлэни эрэйэр. Айымны хас биирдии тыллара уус-уран суолталаахтар, этии тутула. тыллар наарданыылара — барыта санаа, иэиини чуолкайдык, күүстээхтик этиллиитигэр туһуланаллар. Онон айымны этэр ис номобун ырыналааһын тылы, этиини кытта айымнылаах үлэнэн ситиһиллэр.

Үөрэнээччилэргэ айымны ис номобун ырытар дьобуруу ингэриини маннай маннык ньымаларынан саҕалыахха син: уус-уран айымны аатын ис номохторун быһаартарыы (холобур, Амма Аччыгыйа «Сааскы кэм», Н. Д. Неустроев «Балыксыт», А. И. Софронов «Куоратчыт», «Киһи», С. Д. Данилов «Саатал», о.д.а.); өс хоһооннорун сүрүн санааларын сэргэ ис номохторун ырыттарыы. Холобур, «Быа синньигэһинэн быстар». Сүрүн санаата туох, барыта кэбирэх, сииньигэс, уйан өттүнэн алдыанарын-кээһэнэрин, кыаммат, тийийиммэт өттүнэн диэлийэрин, мунҕа-сорго тэбэрин этэр. Онтон кини этэр ис номобо, биллэн турар, дыин олох быһылааныгар, эйгэтигэр арыллар кыахтаах.

К. С. Станиславскай уус-уран айымныны сангарар тылга киллэрэргэ артист кэпсиир дьобуруун сайыннарыы быһаччы сыһыаннаабын бэлиэтиир. Ааҕааччы кэпсиир дьобура сайдыбыт эрэ буоллабына, сангарар сангата истээччигэ тийийимтиэ, тардар күүстээх буолар. Ону таһынан кэпсээһини табыгастаахтык танган туһаныы — айымныны ырытыы, кини иһирэхтээн этэр санааларын, күөдьүтэр иэиийлэрин чопчулуурга, ылыныыга тиэрдэр хоһоонноохтук аабыыга бигэ тирэх буолар.

Кэпсээһин арааһа элбэх. Олортон киһи тылынан айар кыабын уһугуннараар айымньылаах көрүнгүнэринэн К- С. Станиславскай талан, кылгатын, айымньы ис туругар сөп түбэһиннэрэн ситимнээхтик уонна автор тематыгар өйтөн онорон, айан кэпсээһиннэри, ааттыыр.

Талан кэпсээһингэ үөрэнээччини айымньыга ордук туох долгуппутун, тугу кэрэхсээбитин, туохтан сиэттэрэн сонун санаа үөскээбитин кэпсэтии киирэр. Үөрэнээччилэри аһаҕас кэпсэтиигэ көбүлүүр инниттэн, ыйытыыны, соруудабы толкуйдаан тус бэйэлэригэр туһаайан туруоруохха наада. Холобура, уус-уран айымньыны бастакы билсиги кэнниттэн: «Айымньыга эйигин ордук туох долгутта?». «Эн санааҕар айымньы сүрүн мөккүөрүн сытырхайыыта ханнык кэрчиккэ ойууламмытый?», «Айымньы сүрүн этэр санаата арыллыытыгар, эн санааҕар, ханнык кэрчиктэр ордук суолталаахтарый, тоҕо?» о.д.а. ыйытыыларга тирэҕирэн ыытыахха сөп.

Кылгатын кэпсээһин айымньыга сүрүн санааны тутар кэрчиги таба булан, илдьиритэн бэйэ санаатын, сыһыанын көрдөрүүгэ олобулар. Кэпсээһин бу көрүнгө кэпсээччини сүрүн санааны тутар, айымньы идеянай тосхоло арыллыытыгар суолталаах кэрчиктэри атын көмө чаастартан, сийлээһиннэртэн араарарга үөрэтэр.

Холобурга, Софр. П. Данилов «От үрэххэ» кэпсээһин ылаабын. Үөрэнээччилэр кэпсээн сүрүн чааһын булалларыгар мөккүһэллэр, бэйэлэрин санааларыгар ордук суолталаах кэрчикис номоһун дакаастыырга кыһанал-лар. Ол эрэн кылаастан биир эмэ оҕо Дмитрий Тыттыгынаайап сэрии кэнниттэн олорон кэлбит олоһун усталаах-туоратыгар иитийэхтээбит санаатын тоҕо тэбиир кэрчигин таба тайанар. Учууталга бу - айымньыны ырытыыны

ыытарыгар тирэх. Кини кырдыгы кыайан эппэтэх биричиинэлэрин толкуйдаан, быһааран, үөрэнээччи бэйэтин сыһыанын арийан кэпсээһинэ — бу аһаҕас хаалбыт сөллүүлээх айымньы ис номоҕун үөрэнээччилэр тус интэриэстээхтик ырыталларыгар, олох, киһи туһунан кэпсэтэллэригэр тиэрдэр.

Ситимнээхтик кэпсээһин айымньы идейнэй-эстетическэй исномоҕо арыллыытын, суолталаах түгэннэр ситимнэрин чопчулуурга үөрэтэр. Манна холобур, Д. Тыттыгынаайап уонна Даайа сыһыаннарын, чуолаан Миитэрэй өтгүттэн ити сыһыан хамсааһынын ситимин (логикатын) ырытыы таптал, чиэс, сиэр-майгы тустарынан санааны атастаһар кэпсэтиигэ тиэрдэр.

Айымньылаах кэпсээһиннэ айымньы сүрүн геройун аатыттан, бэйэ аатыттан эбэтэр ханнык эмит герой аатыттан кэпсээһиннэр киирэллэр. Манна үөрэнээччилэр геройдар ис туруктарын, дьайыыларын биричиинэлэрин, араас иэйиилэрин ырынгалааһынга үөрэнэллэр, кинилэр өйгө айымньылаахтык, уус-ураннык онгортон көрөр дьобурдара сайдар. Суруйааччы санаатын, иэйиитин уус-ураннык ойуулаан көрүү — кини олоххо көрүүлэрин ылыныыга, үллэстиигэ тиэрдэр.

Суруйааччы (автор) тематыгар өйтөн онгортон, айан кэпсээһин эмиэ үөрэнээччилэр өйгө онгортон көрөр дьобурдарын сайыннаран, айымньылаахтык үлэлииргэ көбүлүүр.

Учуутал: «Мыычаар Аанчыгар майгынныыр кыыс дьиэтигэр тахсан хайдах быһыыланара буолуой?» — диэн ыйытыыта үөрэнээччилэр араастаан айан кэпсээһиннэрин көбүлүүр. Кинилэр мөккүһэллэр, ол гынан баран Мыычаар майгытын ис туругун автор ойуулууругар чугастык ылыммыт оболор: «Кини Аанчыгар майгынныыр кыыһы батыһыннара көрөрө, аңардас ол кыыс

тыынар салгыныгар, кини эйгэтигэр киирэн, чуумпутук кырдыаҕастары кытта сэхэргэһэ-сэхэргэһэ олороро даҕаны — киниэхэ дууһа уоскуйуутун, эрэл кыымын биэрэр»,— диэн түмүктүүлэрэ оруннаах.

Кэпсээһин бу көрүнэр айымньыга көрдөрүллэр быһылаан кыттыылаабын сирэйиттэн кэпсээһин эмиэ киирэр. Холобура: «Коля Манасов аатыттан кыһыллары тоһуйа сытар түгэни ойуулаан кэпсээн»,— диэн соруудахха майгынныыр үлэлэри толорторулар.

К. С. Станиславскай этэринэн, суруйааччы бэйэтигэр улахан суолталаах чопчу санаатыттан, иэйиититтэн тирэбирэн, кыым саҕан айымньы айыллар. Сиппит-хоппут тыл искусствотын үтүө көстүүтэ буолбут айымньыга суруйааччы ол санаата, иэйиитэ баһылыыр, кинини бүтүннүүтүн курдаттыыр. К. С. Станиславскай бэлиэтииринэи, «түгэх сыалтан» айымньы төрүүр, ону ылынарыгар артист айар үлэтэ туһуланар» Айымньы тылын-өһүн, ис номоҕун ырытыы, ону тыыннаан өйгө онорон көрүү ньымалара — барыта «түгэх сыалы» ситиһиигэ дьулуһаллар. Искусство айымньытыгар үлэлэһии, ис айылгытын ырытыы ханнык да күһэйиитэ суох айымньылаахтык толкуйдааһынынан, уйулҕа хамсааһынынан салайтаран ытыллыахтаах. Учуутал оболорунуун маннай санаа үллэстиитин таһымыгар (бэйэтин көрүүлэрин соннообокко) айымньы ис хоһоонун, тас көстүүлэрин ырытыһыттан сыыйа биирдиилээн ойуулааһыннары, быһылааннары дирингээн ырыналааһыннарга олобуран, кинилэр хас биирдиилэрэ «түгэх сыалга» тардыһар ис өрүттэрин чуолкайдаан, айымньы «түгэх сыалын» быһаарыыга салайахтаах.

«Түгэх сыалы» быһаарыыга такси суолталаах кэрчиктэргэ араартаан, ис номохторун ырытыһан, сүрүн санааларын

чуолкайдаан, хас биирдиилэрин аабыллар сорукутарын туруоруу ирдэнэр. «Түгэх сыалга» дьулуһуу, К. С. Станиславскай суруйарын курдук, айымньыны бүтүннүүтүн курдаттыыр буолуохтаах¹. Ол эбэтэр айымньы кэрчиктэрин хоһоонноохтук аабы сорукутара «түгэх сыалга» тардыстар ис номохтоох буоллахтарына эрэ, аабааччы истээччилэргэ тийиитэ ордук таттарыылаах буолар.

Уус-уран аабааччы айымньы «түгэх сыалын» төһөнөн тус бэйэтэ сыралаһан ырытан ылынар да, соччонон диригиник, иэиийлээхтик автор тыынын, санааларын бэйэтигэр чугаһатар, айымньы ис номоҕор өтөн киирэр.

Уус-уран айымньы «түгэх сыалын» ырыта үөрэтиини норуот тылынан айымньытын кыра жанрыттан өс хоһоонноруттан сабалыыр көдүүстээх. Өс хоһоонноро абыах чочуллубут тылларынан (ос хоһоонун хас биирдии тыла улахан суолталаах) диригин санааны этэллэринэн ырытарга, оҕоһун эрийэргэ тоҕоостоохтор. Холобурга ылан көрүүбүн «*Киһи киһинэн олорор, киһи ки-һинэн тыыннанар*» диэн өс хоһоонун. Кини «түгэх сыалын» ырытыыны маннык ыйытыларынан уонна соруудахтарынан салайтаран ытыахха сөп:

1. Норуот бу өс хоһоонунан туох санааны этэрий?
 2. «Киһи киһинэн» диэн тыл ситимин хайдах өйдүүгүн?
 3. «*Киһинэн олорор, киһинэн тыыннанар*» диэн тыл ситимнэрэ хас биирдиилэрэ туох этэр ис нойохтоохторуй?
 4. Киһи киһиэхэ үтүө дьайыыларын холообурдарын билэбин, олоххор көрсүбүтүн дуо? Кэпсээ.
 5. Бэйэнг көрбүккэр, билбиккэр олобуран киһи киһиэхэ түктэри сыһыаннарын холообурдарын кэпсээ.
-

6. Бу өс хоһоонун саамай суолталаах тыллара ханныктарый? Ону куолаһынан хайдах бэлиэтиэххэ сөбүй?

7. Бу өс хоһоонун олох ханнык түгэнигэр түбэһиннэрэн туһаныахха сөбүй? (Өс хоһоонун «түгэх сыала» дынг олох көстүүтүгэр сыһыаран быһаарыллар).

Мантан да көстөрүнэн биир өс хоһоонугар уруогу (дьарыгы) быһа дирингээн ырытыахха, кэпсэтиһини таһаарыахха сөп эбит.

Аабааччы истээччилэргэ тыл күүһүнэн дьайар соруқтаах. Ол инниттэн аабааччы текскэ ханнык тыллар, түгэnnэр истээччилэри айымньыга киллэрэллэрин, ханнык персонажтарга ордук болжомто уурулларын, ханнык кэрчиктэр быһылаан сайдытын арийалларын, автор туох санааны этэрин, сыһыанын — барытын араарара, былаанныы үөрэнэрэ наада. Аабыы «түгэх сыала» аабааччыны бэйэтин долгутар, интэриэһиргэтэр эрэ буоллабына, истээччилэр болжомтолорун тардар кыахтаах. Аабыллар айымньы сүрүн санаатын өйдөөбөккө, ылыммакка-уонна аабыы «түгэх сыалын» быһаарбакка эрэ кыаллыбата чуолкай. Ол иһин үөрэнээччи аафарга бэлэмниир тексин хас биирдии тылын этэр санаатын, күүһүн, уратытын ырылыччы көрөрө иаада, оччоҕо эрэ кини санарар тыллара, этэр санаалара истээччигэ дьайар, истээччини тардар кыахтаналлар. Ол иһин К. С. Станиславскай истээччигэ тылынан дьайыыга аабааччы айымньыны дарабар, өйүгэр ойуулаан көрүүтэ быһаарар оруолу ыларын бэлиэтиир. Аабааччы аафар тексин ис хоһоонун харабар ойуулаан көрбөт буоллабына, аабыы «түгэх сыала» ситиһилибэт, тыл ис номоҕо кыайан. арыллыбат.

Биллэрин курдук, олоххо киһи чахчы көрбүтүн эбэтэр бэйэтэ быһаччы кыттыыны ылбыт быһылаанын туһунан чабылхайдык,

истээччилэргэ тийимтиэтик кэпсиир. Онон үөрэнээччилэргэ өйгө онгорон көрөр эбэтэр киинэ, хартыына курдук көрөр дьобуру сайыннарыы уус-ураннык аабыыга үөрэтэр уонна кини ньымаларын айымньыны ырытарга туһаныыга сүрүн тирэх буолар.

К. С. Станиславскай, олоххо интонация бэйэтэ (непроизвольно) үөскүүр, онон сценаҕа аабыыга ханнык да эрдэттэн бэлэмнэниллибит интонацияҕа салайтарбакка, тылынан истээччилэр өйдөрүгэр, сүрэхтэригэр тийэр гына, бэйэ уонна автор санаатын, ийиитин тиэрдэр сыаллаах аабыллыахтаах, диэн бэлиэтиир. Онон сөптөөх интонация ааҕааччы туруоруммут сыалын төһө чуолкайдык көрөрүттэн уонна ону төһө чабылхайдык биэрэриттэн тутулуктаах.

К. С. Станиславскай уус-уран тексти ырытыыга аабыы араас ньымаларын айымньылаахтык туһанар. Кини уус-уран айымньыны бастакы билиһиннэриин ураты суолталаабын, салгыы тексти ырытыы, ылыныы төрдүнэн «сиэмэтинэп» буоларын бэлиэтиир. «Айымньыны бастакы билсирин, аабыы — айымньылаах үлэ, ситирин тирэбэ. Бастакы аабыы уус-уран айымньы этэр санаатыгар киллэрдэбинэ эрэ, тексти ылыныы сөптөөхтүк салаллар». Манан сибээстээн К. С. Станиславскай өссө биир бэлиэтээринин учууталларга билиһиннэрэр наада: «Ханан да үлэ түмүгүттэн саҕалааман. Түмүк санаалар айымньы дьаныардаахтык ырытыынан ситиһиллэллэр».

Айымньыны ааҕарга учуутал кылгас ис хоһоонун, геройдарын билиһиннэриитэ, өссө биһирэмнээх, омсолоох, маннык-оннук проблемалардаах диэп сыана быһыылара үөрэнээччилэр уус-урап тексти үрдүнэн көрүүлэригэр тиэрдэр. Оҕолор толкуйдуу сатаабаттар, айымньыны барытын билэр курдук санаа сабардаан,

айымньылаах үлэ кыайан тахсыбат.

Уус-уран айымньыны бастакы билиһиннэри — оҕолор болҕомтолорун тардар соруктаах. Манна үөрэнээччилэр уйулбаларын хамсатыы, иэйиилэрин уһугуннарыы эрэйиллэр. К. С. Станиславскай суруйарыны: «...дьин искусство иэйиигэ тирэбирэр, айымньылаах үлэ уйулбауһуктуутуттан сабаланаар» Хас биирдии киһи олоҕун бары түгэnnэригэр хайаатар да тас көстүүлэрэ дьайыылара ис иэйиитинэн уйулбатынан салайтараллар, онон үөрэнээччилэр ис туруктары айымньы этэр санаатыгар салайан биэрэр наада. Оччоҕо эрэ оҕолор бэйэлэрэ ис сүрэхтэриттэн интэриэстээхтик ааҕар, айымньылаахтык толкуйдуур усулуобуйалара үөскүүр. Омос көрдөххө уус-уран айымньыга соччо сыһыана суох курдук олох бэлиэ көстүүтүттэн маннайгы аабыыны, билиһиннэриини сабалыахха сөп. Сорукпут айымньыны оҕо чугаһатыы, уйулбатын хамсатыы. Холобур: «Оҕолоор, киһи хаһан төрөөбүт дьиэтиттэн халҕаны тыастаахтык сабан, өтөрүнэн эргиллэр санаата суох, тахсан барыан сөбүй?» — диэн ыйыты орто саастаах оҕолорго чугас. Хомойуох иһин, дьиэттэн, ийэттэн-аҕаттан өйдөспөккө, өчөһөн, атаахтаан эбэтэр олус көңүл (хонтуруола суох) олохтоқ өссө көңүлгэ көччүйээри тахсан барыы, онно-манна хонуктааһын биһиги олохпутугар баар. Үгүс оҕолор табыллыбатахтарына «дьиэттэн барыы» проблематын өйдөрүгэр-сүрэхтэригэр онгорон көрөллөрө биллэр. Манньык түгэnnэ үөрэнээччилэр учууталларын эрэнэр, итэбэйэр, кинилиин өйдөһөр буоллахтарына, кэпсэтиигэ улгумнук кытталлар, санааларын этэллэр, быһаарсаллар. Оччоҕо Суорун Омоллоон «Чүөчээски» кэпсээнин аабыы, ырытыы сөптөөх төрүтэ, айымньыга оҕо интэриэһин тардыы ситиһилибит курдук саныахха сөп.

Айымньыны ылыныга сөптөөх тирэх үөскээбитин эрэ кэннэ, бастакы билиһиннэри, аабы ытыллар. Бастакы билсиги, бастакы аабы суолтата айымньы сүрүн ис хоһоонун оһолор табатык ылыналларыгар туһуланар. Биллэн турар, манна учуутал айымньыны уус-уран аабыта оһолорго ордук тийимтиэ буолар.

Үөрэнээччилэр хоһоонноохтук аабыларын көбүлээгин уус-уран айымньыны өйтөн ааһарга анаан ырытынан ситиһиллэр, ааһааччы өйүгэр-сүрэхэр бэйэтэ тыыннаах хартына буолан инэригэр тиэрдэр. Оһо (ааһаач-чы) бэйэтэ сөбүүр диэри улгумнук айымньы тыллара өйүгэр түспүт буолаллар.

К. С. Станиславскай уус-уран айымньыны ырытыга аабы араас көрүнгүнэрин табатык танган туһаны көдүүһүн бэлиэтиир. Биллэрин курдук, айымньыны ырытыга уус-уран текстэн тэйэн хаалы, үрдүттэн айымньы сүрүн ис хоһоонун үөрэнээччилэр хайдах өйдөөбүттэригэр эрэ тирэбирэн ырытыны ыты оһуолаһа үгүстүк көстөр чахчы. Бу үөрэнээччилэр ырытыга үрдүнэн сыһаннаһыларыгар, бэлэм учебникка бэриллибит ыстатыйанан мунурданалларыгар тиэрдэр. Айымньыны ырыты усталаах-туоратыгар уус-уран текст тирэх буолуохтаах. Айымньы тылыгар-өһүгэр, тутулугар үлэни сэргэ, тоһоостоох кэмигэр уус-уран тексти аабы ырытыга көтөбүллүбүт санаалары чингэтэргэ туһаныллыахтарын сөп. Ону таһынан бу ньыма үөрэнээччи уус-уран тексти ырытыга тигигин быһаакка туһана үөрэнэригэр үөрүйэһи үөскэтэр.

Аабы ньымаларыгар үөрэнээччилэргэ өйдөммөккө, болһомтоһо ылыллыһаакка хаалыан сөптөөх түгэннэри быһаарылаах аабы, үөрэнээччилэр айымньытан ордук кэрэхсээбит кэрчиктэрин хоһоонноохтук уонна этэр санааларын

бигэргэтэн, дакаастаан аабылара, о.д.а. киирэллэр. Табыгастаах түгэннэргэ учуутал текстэн уус-ураннык аабыта уруогу биллэрдик сэргэхситэр, эмоциональнай таһымын үрдэтэр уонна уус-уран тыл көмөтүнэн этиэхтээх санаатын дирингэтэн чабылхайдык тиэрдэр игэр комөлөһөр.

Норуот ырыаһыттарын толорууларын, артистар уус-уран аабылараын истиини ырытыы биир ньыматыи быһыытынан туһаныхха сөп. Уус-уран айымньы ырытыллар кэрчигэр аабааччы (артист) ордук туохха болжомтотун уурбутун, туох санааны, иэийини истээччилэргэ этэрин ырыттарыыны текси кытта сибээстээн (көрөн олорон) ытыллар. Араас санаа, иэийи оонньоохуннара ырылыччы көстөллөр. Уус-уран айымньыны аабааччы араастык ылынытын, көрүүтүн итэбэйэллэр, быһаарарга дьулуһаллар.

Сорох айымньылартан быһа тардылары уонна хоһооннору өйтөн аабарга бэлэмниир ырытыыны уус-уран аабы ньымаларын туһанан ытыы үөрэнээччилэргэ ордук тийимтиэ буолар. Холобур, П. А. Ойуунускай «Бырастыы» диэн хоһоонугар кини дьылбатын, кини өлбөт-сүппэт үрдүк аналын хоһуйар, онон айымньыга поэт эстетическэй көрүүтүн биир өрүтэ чабылхайдык арыллар.

Суруйааччы олобун суолун, айар үлэтин бүтүннүүтүн ингэн-тонгон билсистэххэ эрэ, кини эстетическэй көрүүлэрин ырыналыахха сөп. Ол гынан баран үгүс суруйааччылар эстетическэй көрүүлэрин ордук чабылхайдык арыйар биирдиилээн айымньылардаах буолаллар. П. А. Ойуунускай оннук айымньытынан «Бырастыы» диэн хоһооно буолуон сөп:

Имэннээх тылынан дьиэһийэр,

Илбистээх тылынан ньиргийэр
Мин тохтор тойугум чугдаарыа,
Мин тылым, дьэ ордук сатарыа,

— диэн поэт бигэ эрэлин ис номоҕо туохханый?— диэн ыйытыы туруорулуннун. Бу ырытыы сүрүн сыала поэт эстетическэй көрүүтүн ырыгалыырга көмөлөһөр уонна хоһоон ис номоҕун, «түгэх сыалын» арыйар кыабы биэрэр.

Учуутал хоһооиноохтук аабыытын кэнниттэн үөрэнээччилэр хоһоон туһунан маннайгы санааларын, ордук туох долгуппутун билэн баран, өссө төгүл истэригэр аабалларыгар уонна ырытыы сүрүн сыалын толкуйдууларыгар сорудахтыыр.

Ааҕан бүппүттэрин кэннэ, абыйах оҕоттон санааларын истэн баран, хоһоону олохтоох ырытыыга киириэххэ сөп. Ити дыаныардаах үлэ түмүгэр ситиһиллэр, текскэ элбэх бэлиэтээһиннэри оҥоруллар, онон учуутал хоһоону хас биирдии оҕоҕо биэрэрэ үлэ таһаарыылаах буоларын хааччыйар.

Ырытыыга бастаан поэт муораны кытта бырастыылаһар строфаларын харандааһынан бэлиэтииллэритэр учуутал сорудахтыыр, оччоҕо хоһоон өйдөбүллээх чаастарга арахсара чуолкайдык көстөр. Бу строфаларга муораны дьүһүннүүр аат туохтуурдарын, туохтуурдарын булларан, поэт иэйиитин, дууһатын хамсааһынын чопчулуурга көмөлөһөллөрүн быһаартарар наада, ол поэт айылҕаны (муораны) эрэ кытта буолбакка, олобу кытта кэпсэтэрин, олобу балысхан байҕалга холуурун үөрэнээччилэр өйдүүллэригэр тиэрдиз этэ.

I строфа: *барыйар, ытыллар, ыһыллар.*

IV строфа: *уорсуйар, умайар, күлэр.*

VII строфа: *дьиримниир, күрүлүүр, мичинниир, барылыыр.*

Бу тылларынан поэт олох араас кестүүлэрин, кини дууһатын хамсааһынын ойуулуур. Кини балкыырдаах-дьалкыырдаах, кыайыылаах-хотуулаах норуот олобун *«харылыы баргыйар балкыырга»* холуйар.

Хоһоон бастакы өйдөбүллээх кэрчигэ:

Мин тылым — мин тохтор тойугум, Мин тылым — мин туойар хомуһум Сандаба көмүһэ саккырыыр, Салгынна умайан тырымныыр Харака муорака саалыгар Харылыы баргыйар баалыгар Уһулан-уобуран үүммүтэ, Умайар урсунна күлбүтэ... Манна ырытыы сүрүн сыалын умнубакка, бу"кэрчик сүрүн этэр санаатын быһаарар соруктаах үлэни тэрийэн ытар туһугар манньк ыйытыылары үөрэнээччилэргэ биэриэххэ сеп: поэт *«Сандаба көмүһэ саккырыыр, салгынна умайан тырымныыр»* диэн туох санааны этэрий? *«Уһулан-уобуран үүммүтэ, умайар урсунна күлбүтэ»* диэни эн хайдах өйдүүгүнүй?

Бу ыйытыыларга үөрэнээччилэр эппиэттэрин ырытан, биир дьоһун санааба, иэйиигэ тиэрдэргэ дьулуһулуохтаах, ол кэрчиги хоһоонноохтук ааһан истээччигэ тиэрдэр санааны чопчулуурга туһалаах. Оннук дьоһун санаа, холобур: *«Мин тылым (ырыам) норуот дьолун иһин охсуһууга төрөөбүтэ, умайар урсунна күлбүтэ»*.

Кэрчиги аабыы сыалын-соругун быһааран баран, хоһоонноохтук ааһарга бэлэмнээн, тохтобуллары, охсуулаах тыллары, куолас хамсааһынын болдьох бэлиэлэринэн бэлиэтииргэ соруудаһаар.

Хоһоон иккис өйдөбүллээх кэрчигин ырытарга манньк ыйытыыны туруоруохха сеп: «Поэт ырыатын ырата, тыыннаах сатата туохха ананар эбитий?». Үөрэнээччилэр бу ыйытыыга

эппиэти дэбигис булаллар. Учуутал эппиэт психологической өрүтүн диригэтэн, поэт этэр тылын күүһүгэр, идеята өрөгөйдүүрүгэр бигэ эрэлин үөрэнээччилэргэ итэбэтэргэ- кыһаныхтаах, ол инниттэн «умайар буурбанап туойбута» диэн кэрчик бүтэһик строкатын ис номоһун ырыттарар сөп.

Үһүс кэрчиккэ поэт олоһбут олоһуттан, төрөөбүт норуотун иннигэр онорбут үтүөтүттэн-өнөтүттэн барытыттан «тохтор тойугун» уһулуччу тутарын, «кэхтибэт кэрэкэ тылларын» өлбөт-сүппэт аналыгар эрэлин этэр. Бу кэрчиги ырытарга хоһоон суруллубут кэминээби быһыыны-майгыны кылгастык, чаһылхайдык билиһиннэриин ис номоһун үөрэнээччилэр өйдүүлэригэр тиэрдэбэ уонна аабы сыалын табатык туруорарга көмөлөһүөбэ: «Бу сиргэ ким төрүөн өлбөтөй?!!», мин ааһыам, ол эрэн «кэриэһим —...кэрэкэ тылларым».

Хоһоон тиһэх кэрчигэр поэт ыанньыйбыт санаата, кырдьык туругуларыгар бигэ эрэлэ, олоһун сырдык идеята, охсуһууту батана буолбут «имэннээх сатанан дьиэһийэр, илбистээх тылынан ньиргийэр» ырыата үйэлэр тухары өлбөт-сүппэт аналлаабын, норуот «үөрүүлээх күнүгэр» чугдаарыйа туоллар кэскиллээбин этэр. Бу уус-уран өттүнэн энкилэ суох сиппит-хоппут философскай ис хоһоонноох айымньыны аабы сыалын арийыыга тиэрдэр: «Мин тылым, мин ырыам норуоттан силистээх, норуоту хоһуйар, норуokka ананар—ол иһин өлбөт-сүппэт үйэлэниэ!»

Хоһоонноохтук аабыга бэлэмнээн, кэрчиктэринэн ырытан баран, үөрэнээччилэр өссө төгүл тексинэн болһомтолоохтук үлэлииллэрин ситиһэр инниттэн, ордук суолталаах тыллары, тохтобуллары, куолас үрдээһинин, намтааһынын болдьох бэлиэлэринэн бэлиэтииллэригэр сорудахтыыр ордук. Ол эрэ

кэнниттэн хоһоону иэйиилээхтик, ис номобун тиэрдэр аабыга холонуулары истиэххэ сөп.

Үөһэ ырытыллыбыт К. С. Станиславскай үөрэбин сүрүн өрүттэригэр тирэбирэн, уус-уран аабы ньымаларын литература уруктарыгар туһаны: аабы араастарын, өйгө онорон көрүүнү сайыннары албастарын, тылынан-өһүнэн үлэ, кэпсээһини тэрийии, ыйытылары уонна соруудахтары таныы методикаларын кытта быстыспат ситимнээх.

Ол иһин бу үлэбэ уус-уран аабыга үөрэтии айымньыны аабы, ылыны төрүтүн, аабааччыны иити и сүрүн суолун быһыытынан көрүллэн, кинини ырыты айымньыны үөрэтии атын үөһэ бэлиэтэммит, тирэх ньымаларын кытта сибээстээн бэрилиннэ.

ХОҔООННООХТУК ААБЫ НЬЫМАЛАРЫН УУС-УРАН АЙЫМНЬЫ КӨРҮННЭРИНЭН ААБЫГА, ЫРЫТЫГА ТУҔАНЫЫ УРАТЫЛАРА

Уус-уран айымньы араас жанрдара үөрэтэргэ ураты сыһыаны, ырытыны эрэйэллэр. Хас биирдии жанр бэйэтин тус уус-уран кыахтарынан уратытык аабааччыга тийэр. Онон үөрэнээччилэргэ жанрдар уратыларын туһунан билиһиннэриини утумнаахтык ытыллыахтаах. Жанрдар сүрүн уратыларын өйдөөтөхтөрүнэ эрэ, айымньыны ылынар кыахтаналлар.

Холобур, остуоруйаны үөрэтэргэ оболор: «Бу сымыйа, албын, олоххо маннык буолбат», — диэбэттэрин туһугар остуоруйа уратыларын быһааран бэриллэхтээх. Жанрдар уратыларын оболор ситэ өйдөөбөттөрүттэн уус-уран текст ис хоһоонун ити курдук үрдүнэн ылынахтары сөп.

Хоһоонноохтук аабыга үөрэтиини уонна уус-уран айымньыны үөрэтиигэ хоһоонноохтук аабы ньымаларын туһаныны ханнык жанртан сабалыыр ордугуй диэн ыйытыга араас быһаарыылар бааллар: сорохтор ордук хоһооннортон сабалыыр таһаарыылаах дииллэр, атыттар — кэпсээннэртэн.

Хоһоонноохтук аабарга үөрэтиини норуот тылынан уус-уран айымньытын кыра жанрдарыттан: өс хоһоонноруттан, таабырыннартан сабалыыр ордук көдүүстээх диэн санааба бииги кэллибит. Кинилэр олус кылгас кээмэйдээх буоланнар тыллара оҕо өйүгэр ордук түһүмтүөлэр, иитэр-үөрэтэр суолталара сүрдээх улахан, оҕолор норуот историятын, олобун-дьаһабын кытта билсэллэригэр үтүө-мааны сиэргэ-майгыга иитиллэллэригэр тирэх буолаллар.

ӨС ХОҔООННОРО.

Өс хоһоонноро норуот тылынан уус-уран айымньытын биир саамай былыргы уонна мындыр, баай ис хоһоонноох көрүнгэ. Кини норуот муударанын кэрэһитинэн буолар.

Өс хоһоонун үөрэтэргэ оҕолор толкуйдуур уонна өйгө онорон көрөр дьобурдара сайдар. Уус-ураннык кэпсиир, айымньы тылын-өһүн ырытар үөрүйэхтэргэ сысталлар, бэйэлэрин санааларын этэ, олох көстүүлэрин сыаналыы үөрэнэллэр.

Учуутал ос хоһооннорун бастакы билсигиннэриигэ үөрэнээччилэр болбомтолорун баай ис хоһоонугар, суолтатын арааһыгар тардыхтаах. Өс хоһооно олох-дьаһах араас өрүттэрин, киһи үтүө-мөкү быһыытын туһунан түмүктэммит санааны абыйах бэргэн тылынан чочуллубут айымньы буоларын оҕолорго өйдөнөр гына ырытан, быһааран биэрэр наада.

Оболор өс хоһооннорун дьон-сэргэ кэпсэтиитигэр истэллэр, кыра кылаастарга бэриллибит текстэр ис хоһоонноругар сыһыаннаан холобурдары өйдүүллэр. Онон үөрэтии оболор өс хоһооннорун төһө билэллэрин, туох өйдөбүллээхтэрин чуолкайдаһар кэпсэтииттэн сабаланыан сөп. Оболор холобурдарыгар туох санааны этэр өс хоһоонноро баалларын быһаарсар, темаларынан наардаан көрөр үлэ тэриллэр. Ол түмүгэр өс хоһоонноро этэр санаалара киэнэ; темалара баайа чуолкайданар. Биллэн турар, тутта: «Өс хоһоонун төһө билэбит, этин», — диэн өмүтүннэрэн соруудах биэри тута кыра. Ребүһү таайтарыыттан, темаларынан наардаммыт өс хоһоонноох плакаты көрдөрүүттэн сиэттэрэн, кэпсэтиини тэрийиигэ оболор балачча элбэх холобурдары этиэхтэрин, быһаарыахтарын сөп.

Өс хоһоонун ырытыыга учуутал маннай кылаас оболорун бэлиэ уратыларыгар эппиэттиир, кинилэргэ туох эмэ санааны үөскэтэр өс хоһооннорун интонациялаахтык этэр. Онтон оболор болжомтолорун ордук тардыбыт биир өс хоһоонун анаан ырытыыга киириллэр.

Холобур: *Сүрэхэ суох сүүс сүбэлээх*. Оболор бу өс хоһоонун кыраларыттан билэллэр. Ол эрэри кини ис номоһун сөптөөх ырытыыта суох өйдөөбөттөр. Учуутал хоһоонноохтук өссө төгүл этэр. Ол кэнниттэн ыйытыы көмөтүнэн ырытыыга киирэр:

—Бу өс хоһоонугар ким туһунан этиллэрий?—Үөрэнээччилэр эппиэтин ыарырбаппакка этэллэр. Учуутал дуоскаҥа суруйар, онтон манньк ыйытыылары биэрэр:

—*Сүрэхэ суох* диэн хайдах киһини ааттыбытый?

—Тоҕо *сүрэхэ суох* киһи сүбэтэ, албаһа элбэгий?

—Өс хоһоонугар ханнык сүрүн суолталаах тыл баарый? Ону

куолаһынан хайдах бэлиэтиэххэ сөбүй?

Учуутал, тохтобулу араастаан бэлиэтээн, оҕолорго ааҕан иһитиннэрэр уонна ханнык тохтобул өс хоһоонун-сүрүн санаатын чуолкайдьырын ырыттарар:

1. *Сүрэбэ / суох сүүс сүбэлээх.*

2. *Сүрэбэ суох сүүс / сүбэлээх.*

3. *Сүрэбэ суох / сүүс сүбэлээх.*

Итипник араас интонациялаан ааҕы кэнниттэн, оҕолор сүрүн суолталаах тыл сүүс диэн буоларын быһаараллар. Ити тыл иннигэр кыратык тохтобул онорон ааҕаллар.

Салгыы учуутал: «Оҕолоор, өссө сүрэбэ суох киһи туһунан ханнык өс хоһооннорун билэбитий?»— диэд ыйытан үлэни кэнэтэн ытыан сөп.

Үөрэнээччилэр:

— *Аһыырга аллаах, үлэбэ көлөөк.*

— *Санатынан эрэ барытын кыайар,*

— *Хойутаан турбут чыычаах харабын хастар. -.*

— *Ким үлэлиир, ол аһыыр.*

— *Үлэ куобах буолбатах, үргэн куотуо буоллабай, о.д.а.*

Сиידэнэн уу баспыкка дылы диэн өс хоһорунун ырытыыны маннык ытыахха сөп:

Учуутал: Өрүстэн сиידэнэн уу баһыахха сөп дуо?

Үөрэнээччи: Сиידэнэн уу баһар сатаммат, тоҕо диэтэххэ, уу курдары ааһар.

Учуутал: Сөп. Хайдах да кыһаллыбытын иһин сиידэнэн ууну баспаккын. Оччоҕо норуот бу өс хоһоонунан туох санааны этэрий?

Үөрэнээччи: Туһата суох үлэ туһунап.

Учуутал: Оҕолоор, сөпкө эттигит. Норуот туһата, көдьүүһэ

суох үлэни сиидэнэн уу баспыкка холообут. Бу өс хоһоонуттан биир эмэ тылы атын тылынан, ис хоһоонун уларыппакка эрэ солбуйуохха сөп дуо? Толкуйдаатыбыт.

Оболор биир икки тылы дьүөрэ суолталаах тылынан солбуйан көрөллөр, онтон өс хоһоонуттан биир да тылы уларытан туттар толоостук иһиллэрнн, хос суолтаны биэрэрин итэбэйэллэр.

Учуутал: Сөп, атын суолталаах өс хоһооно үөскүүр эбит. Ырыппыт өс хоһооммутугар чугас ис номохтоох ос хоһооннорун билэбит, истибиккит дуо?

Үөрэнээччилэр: *Урабаһынан ууга суруйбукка дылы.*

Учуутал: Бу өс хоһоонноро ис номохторунан дьүөрэлэр, өссө тугунан майгыннаһалларый?

Үөрэнээччи: Тэннээһин баар (учуутал көмөлөһөр).

Учуутал: Тэннээһин ханнык тылынан этиллэрий?

Үөрэнээччи: *Дылы.*

Учуутал: Сөп. Биһиги өсхоһоонун айыы биир ньыматын биллибит. Бэйэбит, кылааспыт иһигэр баар итэбэстэр тустарынан өс хоһооннорун айыахпытын сөп эбит. Толкуйдуубут.

Өскөтүн оболор ыарырбаттар буоллахтарына, кинилэр олохторугар сыһыаннаах темалары, түгэннэри санатан биэрэр наадалаах.

Өс хоһоонугар хас биирдии тыла улахан этэр күүстээбин ырыттаран баран, ити тыллартан өссө этии сүрүн өйдөбүлүн тутар тутуах тылы булалларыгар үлэ ыытыллар.

Үөһэ ырытыллыбыт өс хоһоонугар тутуах тыл *уу баспыкка дылы* диэн буоларын оболор быһаараллар. Тутуах тыл куолаһынан бэлиэтэнэрин, ордук суолталаа-бын бэлиэтээн иннигэр тохтобул онгоһуллуохтааҕа быһаарыллар.

Өс хоһооннорун күннээби олохторугар, кэпсэтэр тылларыгар тутта үөрэнэллэрин наадатыгар дынг олоххо буолбут түгэнгэ сыһыаран өс хоһоонун туһанарга соруудахтанар,

1 үөрэнээччи: Сардаана Саргылыын кыра эрдэхтэриттэн добордоһоллор, ол иһин кинилэри «уу тэстибэт добордуулар» дииллэр.

2 үөрэнээччи: Мин табаарыспын кытта иирсибитим, онуоха ийэм эппитэ: «Доборун суох буоллабына — көрдөө, буллаххына — харыстаа».

3 үөрэнээччи: Атахпын тоһутан балыыһаҥа киирбитим. Бииргэ үөрэнэр табаарыстарым күн аайы кэлэн уруокпун толортороллоро, ыарырбаттахпына көмөлөһөллөрө. *Добор доборун алдьархайга хаалларбат* диэн өс хоһооно сөпкө этэр эбит.

Өс хоһоонноругар олобуран сиэрдээх буолууга иитэр үлэни тэрийэр тобоостоох.

Оболор өс хоһооннорун ис номохторун табатык биэрэн аабарга дьулуһууларыгар, кини этэр санаатын ылыныылара, ингэриниилэрэ күүһүрэр. «Бу өс хоһоонноро эһигини туохха үөрэтэллэрий?»—диэн ыйытыыга улгумнук эппиэттэһэллэр.

1 үөрэнээччи: Кырдыксыт буоларга: *Сымыйалыан бэйэбэр куһаҕаны онгостуон.*

2 үөрэнээччи: Төрөөбүт дойдуну таптыырга: *Төрөөбүт дойдугун харабын харатын курдук харыстаа.*

3 үөрэнээччи: Сүрэбэ суохтары күлэр: *Сүрэбэ суох— сүүс сүбэлээх.*

4 үөрэнээччи: Үлэни таптыырга: *Үлэ үксэ, тыл айаҕа үчүгэй.*

5 үөрэнээччи: Кырдыбаастары ытыктыырга: *Кырдыбааһы күлбэт буол, бэйэн кырдыан тонхойуон.*

6 үөрэнээччи: Айылѳаны харыстыырга: *Тостубут лабаа маһыгар сыстыбат, үргэммит сибэкки хонуутугар хат үүммэт.*

7 үөрэнээччи: Куһаѳап киһи туһунан: *Салыннаах балык курдук киһи.*

8 үөрэнээччи: Эйэ туһунан. *Эйэ айар сэрии алдьатар.* Онон хоһоонноохтук ааѳыны өс хоһоонун үөрэтэргэ туттуу үөрэнээччилэр айар, толкуйдуур, ылынар дьобурдарын сайыннаар.

ТААБЫРЫННАР.

Таабырын — фольклор биир кыра көрүнгэ. Таабырынга тугу эмэ образтаан, ойуулаан, предмет биир эмэ биллэр бэлиэтин чорботон таайтараллар. Онон таабырыны таайыы предмети үчүгэйдик билэри, булугас өйдөөх буолары эрэйэр. Ол да иһин таабырыны өй гимнастиката диэн мээнэбэ эппэттэр. Таабырыннар оѳо өйүн-санаатын, толкуйдуур, быһаарар дьобурун сайыннараллар, эрчийэллэр. Таабырынга образтаан, дьүһүннээн этии арааһа туттуллар: ханалытыы, үтэргээһин, холуйуу, тэннээһин. Киниэхэ олобу, айылѳаны кыраѳытык көрүү, мындыр өй, хомоѳой тыл эгэлгэтэ көстөр. Онон таабырыннары оскуолаѳа үөрэтии оѳо билиитин-көрүүтүн сайыннарыыга, тыл күүһүн ырыта үөрэтэргэ улахан суолталаахтар.

Таабырыннарга анаммыт уруогу учуутал сэргэхтик, тэтимнээхтик, кырдык да бу таабырын тугун дыктитэй диир гына уруок барарын ситиһиэхтээх. Өс хоһооннорун ырытыыга курдук, хоһоонноохтук ааѳыны таабырыны үөрэтии ханнык баѳарар түһүмэбэр туттуохха сөп. Бастаан учуутал үөрэнээччилэргэ өйдөнөр тыллаах билбэт таабырыннарын таайтарар.

Таабырыны таайтарар задачаны суоттатар кэриэтэ. Онон

оџолору толкуйдатар курдук таайтарыылаахтык этиллиэхтээх. Таабырын анал рифмалаах, ритмнээх булан, этэр санаатын истээччигэ тиэрдэргэ таайтарар интонация улгумнук тахсар.

Таабырын хас биирдии тыла суолталаах, кини таайыытын күлүүһэ тылга баар. Онон тыла барыта Логический охсуулаах, иһигэр элбэх тохтобуллаах буолар. Ол иһин таабырын аабыллыыта атын жанрдар аабыллыыларыттан ураты.

Кэтээн көрдөххө, үөрэнээччилэр добдугураччы ааџа үөрэммиттэринэн түргэнник, дэхситик, биир тыынынан ааџаллар. Оннук ааџыга таабырын ритмэ кэһиллэр, ис хоһооно истээччигэ өйдөммөт, - онон таайыытын уустугурдуон сөп.

Хоһоонноохтук ааџарга үөрэтиэх ининнэ таабырыны дуоскаџа суруйар эбэтэр таблица онгорон аџалан ыйыыр табыгастаах.

Оџолор таабырын ис хоһоонун биэрэр сүрүн тыллары булаллар уонна ханан тохтобуллар оноруллалларын учуутал көмөтүнэн быһаараллар.

Атаџа суох /— хаамар, / кыната суох /— көтөр, тыла суох /— кэпсиир баар үһү.

От-мас аһылыктаах // ойуоккалаан оџонньоор баар үһү.

Таабырыны таайар кэмнэ үөрэнээччи толкуйдуур уонна өйүгэр онгорон көрөр дьобура сайдар, уус-уран тылы, этиилэри өйдүү, тутта үөрэнэр. Холобурга, «Ойуурга ойуулаах сонноох оџолор бааллар үһү» диэн таабырыны маннай учуутал хоһоонноохтук этэ биэрэр, онтон: «Оџолоор, эһиэхэ өйгүтүгэр хайдах хартыына көстөрүй?» — диэн ыйытар.

Үөрэнээччи: Ойууру уонна ойуулаах сонноох оџолору көрөбүн.

Учуутал: Истин эрэ өссө. Ойуурга ойуулаах сонноох оџолор

бааллар үһү. Эһиги хайдах саныгытый, бу оѳолор ойуурга күүлэйдии кэлбиттэр дуу, эбэтэр олороллор эбит дуу?

Үөрэнээччилэр: Олороллор, тоѳо диэтэххэ таабырынга *бааллар, кэлбиттэр* диэн буолбатах.

Учуутал: Кинилэр кимнээбий? Арай эһиги ойуурга отоннуу кэлбиккит, онно кимнээби көрдүгүт?

Үөрэнээччилэр: Кыыллары.

Учуутал: Сөп, кыыллары. Кинилэр элбэхтэр, ойуур оѳолоро буолаллар. Оттон таабырынга туох эрэ туһунан быһаччы этиллэр. Өйгүтүгэр онгорон көрүң эрэ. Ойуур, элбэх баѳайы отон кытара сытар, эһиги хомуйбутунан барабыт... ким эрэ эйигин көрөр, интэриэһиргиир. Кини көхсүгэр ойуулаах, олус сытыы харахтаах.

Үөрэнээччилэр: Моѳотой, моѳотой,

Ити курдук таабырыны таайыы тылы ырытыыттан, тыл суолтатын тайа өйдөөһүнтэн тутулуктаах.

Учуутал таайтарбыт 2—3 таабырыннарын ырытыы кэнниттэн, оѳолор бэйэлэрэ таабырыннаһыылары тэрийиэххэ сөп. Манна учуутал таабырыны таайтарарга көбүлүүр интонациялаахтык сангаралларыгар болѳомтотун уураар.

Ити кэнниттэн учуутал үөрэнээччилэр таабырыннары үөрэтиигэ хоһонноохтук ааѳыга ылбыт дьобурдарын уонна билиилэрин чипэтэр үлэни ыытара наада.

Холобурга, «Сур бөрөлөрдүү ытырсар, туох түбэспиттэрин ыйыстар кыыллар бааллар үһү» диэн таабырыны оѳолор таайан «*КЫПТЫЙ*» буоларын быһаараллар.

Учуутал: «Хайдах кыптыый буоларын таайдыгыт?»— диэн ыйытан быһаартарара наада.

Үөрэнээччи: «Ытырсаллар, туох түбэспиттэрин ыйысталлар

үһү» диэн сүруллубут.

Учуутал: Кыптыый тугу кытта тэнгэниллэрий? Үөрэнээччи: Хамсыыр харамайы кытта. Учуутал: Эн санааҕар кыптыый тоҕо кыылы кытары тэнгэниллэрий?

Үөрэнээччи: Тоҕо диэтэххэ, кини бөрө курдук ытырар.

Учуутал: Ол гынан баран кыптыый бөрөттөн туох атыннаабый?

Үөрэнээччи: Ырдыгынаабат.

Учуутал: Таабырын кыыл уонна туттар тэрил майгыннаһар өрүттэригэр олобуран айыллыбыт. Бүтүн көстүү ойууламмыт. Биһиги хайлах хартыынаны көрөтүй?

Үөрэнээччи: Мин эбэм иистэнэ олорорун көрбүтүм... Эбэм таһаһы кырыйдабына икки сур бөрө ытырсаллар, туох түбэспитин ыйыстан иһэллэр... Ол гынан баран бөрөлөр ырдыгынаабаттар, ыйыстан эрэ иһэллэр... Итиниэхэ майгынныыр дьиэ иһигэр баар буолуон сөп... кыптыый.

Үөрэнээччилэр (өйгө ойуулаан көрөр дьобурдара сайдыбыт буоллабына) таабырыны түргэнник таайар эбиппит диэн түмүккэ кэлэллэр.

Ити курдук норуот тылынан уус-уран айымньытын керүнгэрин үөрэтиигэ хоһоонноохтук аабыы ньымаларын туһаныы оһолор айымньы тылыгар-өһүгэр үлэлиллэригэр, өйгө онорон көрөр дьобурдара сайдарыгар, айымньы ис номоһун ылыналларыгар, санааны табатык этэ үөрэнэллэригэр көбүлүүр.

ОСТУОРУЙАЛАР.

Остуоруйалары оһолор кыра эрдэхтэриттэн билэллэр. Кыра кылаастарга оһолор остуоруна норуот айымньытын быһыытынан

уратылаабын туһугуан сүрүн өйдөбүлү ылаллар.

Остуоруйаларга норуот сиэр-майгы араас өрүттэрин ойуулуур: киһиргэс, сымыйаччы, ингсэлээх, онтон да атын дьон итэҕэстэрэ сэмэлэнэр. Остуоруйалар бэйэ-бэйэбэ көмөлөһүүгэ, доҕордоһууга, о.д.а. үөрэтэллэр. Урукку өттүгэр саха оҕото атын аралдьыйара суох буолан, остуоруйаны наһаа истиэн баҕарара, ол иһин буолуо; урут хас нэһилиэк аайы остуоруйаһыттар үгүс этилэр. Үчүгэй остуоруйаһыт хоно-өрүү кэллэбинэ, оҕо-дьахтар наһаа үөрэрэ, кини күндү ыалдьыт, маанылаах хоноһо буолара. Остуоруйаһыттар өйгө онгорон көрөр дьобурдара сайдыбыт, баай тыллаах дьон этилэр, Истээччилэр урут истибит да остуоруйаларын кэрэхсээн, тартаран истэллэрин курдук кэпсииллэрэ.

«Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» норуот таптаан кэпсиир, кэрэхсэбиллээх остуоруйаларыттан биирдэстэрэ. Кини үтүө баҕа, ыра санаа туолуутун кэрэһэлиир. Ол курдук собус-соҕотобун олорор Бэйбэрикээн эмээхсин сыһыттан туурбут бэрдигэс ото кэрэттэн кэрэ кыыс оҕоһо кубулуйбут. Хаардьыт Бэргэн баҕарбытын хоту бу кыыс оҕону кэргэн ылар. Ол эрэри дьол-соргу судургутук кэлбэт, элбэх мэхэйдэри дьулуурдаахтык туораан, туруулаһан эрэ ону ситиһиэххэ сөп. Киһи буолар анала, кэскилэ кэхтибэт, «олох кэрэ үчүгэй өттө үөскүү, төрүү турар, туохтан да өлбөт, өрөгөйдүүр эрэ үгэстээх» — диэн санааны бу остуоруйа этэр.

Ис хоһоонунан «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» алыптаах-дьиктилээх остуоруйаларга киирсэр. Алыптаах-дьиктилээх матыыптара үгүс: бэрдигэс от кыыс буола кубулуйара, Чоочугур Чуобур ат киһилии сангарара, абааһы кыһын кубулунууга, кыыс иккистээн тиллиитэ, абааһы кыһын этэ-хаана

үөн-көйүүр буолан тарҕаныыта, о.д.а.

Мифологическая матыып эмиэ баар: олонхоҕо курдук, бу кэрэ кыыс үөһээ айыылартан төрүттээх, кини сылгы сүөһү айыыта Дьэллик Дьэһэгэй сэттэ кыталык кыргыттарыттан биирдэстэрэ, Орто дойдуга олохсуйан, саха төрдө, ыал буолар аналлаах. Ити эрээри остуоруйаҕа дьиннээх олох араас көстүүтэ эмиэ сиһилии хохуйулар. Бэйбэрикээн эмээхсин бэһиэйэх ынабын көрөн-истэн, сүөһүлэнэн ыал буолан олороро, Хаардьыт Бэргэн бултуура-алтыыра, кэргэн кэпсэтии, былыргылы уруу тэрээһинэ. Итинэн остуоруйа төһө да омуннаабын, дьиктилээбин иһин дьин олохтон төрүттээбэ кэрэһэлэнэр.

Бу барыта түмүллэн, остуоруйаны баай, кэрэхсэбиллээх ис хоһооннуур, остуоруйа туһунан оҕолор өйдөбүллэрин, билиилэрин дириҥэтэр, байытар, чопчулуур кыабы биэрэр.

Үгүс методистар остуоруйаны маннайгы билсиһни тексин аабынан буолбакка, уус-уран кэпсээпин ньыматынан ытыттыларын ордук биһириллэр.

Остуоруйа, тылынан айыллыбыт айымньы буолан, уус-ураннык кэпсэнэрэ ааҕан билэрдээбэр истэргэ ордук тийимтиэ. Учуутал уус-уран кэпсээһинэ оҕолору кэпсииргэ көбүтэр, үөрэтэр быһаччы ньымалартан биирдэстэрэ.

Маннайгы уруокка учуутал остуоруйаны сиһилии кэпсииригэр текст тылын-өһүн, уустаан-ураннаан хохуйуутун, былыргы, эргэрбит тылларын солбуйбакка, уларыппакка туттарга кыһаллыахтаах.

Учуутал кэпсээһинин кэнниттэн биэрэр ыйытыылара оҕолор остуоруйаны хайдах ылыммыттарын чуолкай-дааһынна туһуланар: «Остуоруйаттан ордук тугу сөбүлээтигит? Абааһы кыһа

кубулуммутун дьон тобо таайбаттарый?»

Үөрэнээччилэр остуоруйаны маннайгы ылыныыларын таһымын билгэлээн баран, ырытыыга киириллэр. Ырытыыга оҕолор өйдөөбөт уонна уус-уран тылларын быһаарсыы; тексти сиһилии кэпсэттэри; дыктилээх-алыптаах түгэннэри буулуу; сөбүлээбит түгэннэ иллюстрация оноруу: инсценировка сценарийын эбэтэр остуоруйа биир эмэ чааһыгар диафильм сценарийын оноруу, о.д.а. үлэлэр тэриллиэхтэрин сөп. Үөһэ ааттаммыт ньымалары табыгастаахтык танган туһаныы оҕолор остуоруйаны ылыныыларын дириҥэтэр, уус-ураннык кэпсииргэ, хоһоонноохтук ааҕарга көбүлүүр.

«Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин» остуоруйаны үөрэтии айымньы сүрүн санаатын чуолкайдааһынынан түмүктэниэн сөп: бу остуоруйаҕа үтүө санаа, сырдык баҕа өрүү кыайара, өрөгөйдүүрү; куһаҕан, харанга санаа хоттороро, киһи дьолго-соруга үгүс мэлһэйдэри дьулуурдаахтык туораан эрэ тийиэн сөбө уус-ураннык, кэрэхсэбиллээхтик хоһуйулар.

Остуоруйа кэпсииргэ ананан айыллар. Остуоруйаны үөрэтэргэ саамай табыгастаах ньыма уус-ураннык кэпсииргэ көбүлээн үлэлэтии буолар.

Бастаан остуоруйа геройдарын хайдах майгылаахтарын бэйэ-бэйэлэригэр сыһыаннарын туһунан быһаарсыы ыытыллар. Кэпсииргэ остуоруйа персонажтарыгар оҕолор бэйэлэрин сыһыаннарын, ол аата кими сөбө, хайгыы, кими күлүү гына, сирэ санаабыттарын, интонацияларынан сатаан көрдөрөр сорук турарын ыйыллар. Онон оҕо кэпсииригэр айымньы ис хоһоонун эрэ тириэрдэр соругу туруорбакка, ким ордук сатабыллаахтык, көрүдүйөстүк, табыгастаах интонациянан ким үчүгэйдик

остуоруйалыырыгар усулубуйа туруоран күрэхтэһиннэрэрдии кэпсэттэрэр ордук.

КЭПСЭЭННЭР.

Кэпсээһинэри үөрэтии ньымалара остуоруйалары аабыыны, ырытыыны кытта ыкса сибээстээхтэр. Манна эмиэ баһылыыр оруолу кэпсэтии ньымалара ылаллар. Уус-ураннык кэпсээһин уонна кэпсээһин атын көрүнгэрэ бары туһаныллар. Ону таһынан айымньыны кэрчиктэргэ араартааһын, олох этэр сүрүн санааларын чуолкайдааһыи киирэллэр.

Кэпсээни аабыах иннинэ эргэрбит тыллары быһааран биэрэр тобоостоох. Олор бу тыллар суолталарын өйдөөн хаалалларын ситиһэр инниттэн этиини толкуйдатыахха син.

Учуутал кэпсээни үөрэтиигэ оҕо интэриэһин көтөбөр быһа тардыылары бэйэтэ уус-ураннык ааҕан иһитиинэриитэ үөрэнээччилэри айымньы ис хоһоонугар, тылыгар-өһүгэр тардар.

Суорун Омоллоон «Харанҕа тыкпыт сырдык» кэпсээнин ырытыыга учуутал Ньюкуус баай учууталлыын кэпсэтиилэрин ааҕар. Бу кэрчик кэпсээн сүрүн ис хоһоонун арыйар, айымньы ис номоҕун быһаарарга тирэх буолар. Манна үөрэнээччилэргэ өйдөммөт тыл суох, онон тута Ньюкуус ис туругун көрдөрөр тыллар уонна этиилэр суолталарын арыйыыга киириэххэ сөп.

Учуутал: Ньюкуус оскуолаҕа кэлэн баран хайдах туттарый?

Үөрэнээччи: Кини куттанар. Кини хаһан да маннык элбэх оҕолоох сиргэ сылдыа илик. Оттон учуутал олус мааны уонна кыһырбыт көрүнгээх. Ньюкуус киниттэн куттанар, ытыах курдук.

Учуутал: Баай учуутал бастакы ыйытытыгар болҕомтобутун

уурун эрэ. Манна туох эрэ, хайдах эрэ сатабыла суох. Биһиги билбэт киһибититтэн аатын хайдах ыйытабытый?

Үөрэнээччи: Аатын кимий?

Учуутал: Оттон бу учуутал туох диэн ыйытарый? Кини тугу ыйытарын тутта өйдүөххө сөп дуо?

Үөрэнээччи: Суох. Арай манньк биһиги тылбытын олуттабастык атын омуктар санарыахтарын сөп.

Учуутал: Сөп. Бу учуутал саха киһитэ эрэри тоҕо итинник төрөөбүт тылынан санарара буолуой?

Үөрэнээччи: Кини киһиргэс. Ньюкууһу күлүү-элэк гынар.

Учуутал: Сөп, манан суруйааччы учуутал буолбут баай уола үрдүктүк туттунуутун, киһиргиирин көрдөрөр. Ньюкуус тоҕо киниэхэ таптанар аатын этэрий?

Үөрэнээччи: Тоҕо диэтэххэ кини бу аатыгар үөрэммит уонна үчүгэй (сурукка киирбит) аатын этэр кыаҕа суох. Кини куттанан титирэс, тугу эппиэттиирин толкуйдаабат.

Учуутал: Сөп. Суруйааччы манна куттанан ханнада барыах-кэлиэх сириг билбэт Ньюкуус ис туругун көрдөрөр.

Диалогу хос аабы кэнниттэн үөрэнээччилэр бу киһиргэс, үрдүктүк туттунар киһи буоларын итэҕэйэллэр. Кини сахалыы сангарарыгар нуучча тылларын кыбытар. Ньюкуус учуутал кини билбэт тылларын сангарбытыттан ордук симиттэр. Ол курдук «фамилия» диэн тылы Ньюкуус аан маннай истэр, бу тыл суолтатын билбэт. Ол иһин, аҕам туһунан ыйыппыт буоллабына, ийэм туһунан эмиэ ыйытыахтаах дии санаан, ийэтин аатын этэр. Баай уола дьаданылары дьонунан аахпат, дьаданылары төһө баҕарар күлүү-элэк гыныахха сөп диэн санаалаах. Бу туһунан кини: «От дураков дураки и рождаются», — диэн этэр.

Диалогу ырыты түмүгэр үөрэнээччилэр Ньюкуус кутталыттан, учуутал чуолкайа суох ыйытыларыттан кини холкутук, сөпкө эппиэттир кыаҕа суоҕун быһаараллар. Бу кэпсэтиигэ суруйааччы баайдар бэрдимсик, дьонтон ордуктук туттар майгыларын саралыырын ылыналлар.

Диалогу ырыты сүрүн соруҕа аабы «түгэх сыалын» быһаары буолар. Хас биирдии үөрэнээччигэ диалог бэчээттэммит лийһин түнгэтиллэр, кинилэр харандааһынан текскэ болдьох бэлиэлэринэн аабыга логическай бэлиэтээһиннэри онороллор. Ырыты түмүгэр үөрэнээччилэр үлэлээбит текстэрэ маннык көрүнгнээх буолуон сөп.

Текст:	Аабы соруҕа (сыала):
- Аат кимий?	Учуутал киэбириитин, улахамсыгын тиэрдии. Ньюкуус ыйытыны ситэ өйдөөбөтүн, толлорун тиэрдии.
- Мин дуо?	Ньюкуус симиттиитин, кутталын биэрии.
- Эн доо.	Учуутал күлүү гынарын, киэптиирин тиэрдии.
-Аатым / Тооппоор.	Ньюкуус кыратык холкуйуутун, көхсө кэнээн эрэрин тиэрдии.
- Суох, / үчүгэй аат?	Учуутал сиилиирин, киэбириитин биэрии.
-Үчүгэй аатым / Ньюкуус	Ньюкуус балачча холку, эрэллээх куолаһынан этиитин тиэрдии. Ньюкуус симиттиитин биэрии.

<p>- А /аја/ ким баарый?</p> <p>- Ајам аата Дьүккүүр.</p> <p>-Нет, / үчүгэй аат!</p> <p>-Үчүгэй аат /суох.</p> <p>-Хайдах суох?/</p> <p>Фамилия кимий?</p> <p>-Мин дуо?</p> <p>-Эн доо!</p> <p>- Балыйама // Мотуруона...</p> <p>-Матрена? Ах, ты... // Матрена!</p> <p>- А / наслег кимий?</p> <p>- Нэһилигэим? / Дьохсоҕоммун.</p> <p>-А / улус какой/</p> <p>-Улууһум/ Сэркээччибин.</p> <p>-ха-х-ха...</p> <p>Вот дуралей!...</p> <p>Скэркээччи/-это не улус, / а род, / понимасшь ты это, //</p> <p>дурачок! / От дураков дураки и рождаются... // А молитва билле баар?</p> <p>- Ол тугуй?</p> <p>-Сох? Билбэт / нууччалыы ахсаан биллэ баар?</p> <p>- Мин дуо? / Билэбин/ абыйабы.</p>	<p>Учуутал сымыйанан сөхпүтэ буолуутун тиэрдии.</p> <p>Уол учуутал этиитин өйдөөбөтөбүттэн симиттиитин биэрии.</p> <p>Учуутал күлүү гыныытын тиэр- дии.</p> <p>Ньукуус куттаныытын, симит- тиитин биэрии.</p> <p>Учуутал күлүү гынарын, киэбириитин биэрии.</p> <p>Ньукуус симиттиитин биэрии.</p> <p>Учуутал киһиргиирин, күлүү гынарын биэрии.</p> <p>Саарыы-саарыы сангарар тонун биэрии.</p> <p>Учуутал күлүү гынар, дэлби киэбирэр, киэптиир. .</p> <p>Ньукуус арыый хорсуннук туттунуутун биэрии.</p> <p>Учуутал ыксыырын, абааһы көрүүтүн биэрии.</p> <p>Ньукуус сэнэбилтэн ыктаран ыксааһынын тиэрдии.</p> <p>Учуутал тулуйбакка, күргүй- дээһинин биэрии.</p> <p>Ньукуус кутталын,</p>
---	---

- Аах!	симиттибитин тиэрдий.
- Адынса, / дылбанса, / тирэнсэ.../	Учуутал солуута суох уордайбыт, кыыһырбыт тонун биэрий.
-Пошел, / дурак!	
Вон! Эн уол букатын акаары! /	
Оскуолаҕа ылла суох!	

Манан үөрэнээччилэр учуутал көмөтүнэн аабыы «түгэх соругун» быһаараллар: истээччилэргэ киэбирбит учуутал ньүдьү-балай быһыыланыытын итэбэтии, кинини дьон суутугар таһаарыы.

Бу быһа тардыы икки киһи кэпсэтиититтэн турар, онон уруокка оруолларынан хоһоонноохтук аабыыны тэрийиэххэ сөп. Бу үлэ оҕолору өссө интэриэһиргэтэр. Аабыы кэмигэр үөрэнээччилэр этиилэр ис номохторун тиэрдэ сатыылларыгар болҕомто ууруллуохтаах.

Диалогу хоһоонноохтук аабыыга бэлэмнээһин быһыытынан ырыттыбыт, онтон түмүктүүр кэрчиги быһаарыылаах аабыы көмөтүнэн ырытар ордук көдьүүстээх.

Учуутал бастакы абзаһы хоһоонноохтук ааҕан баран ыйытыы биэрэр: «Аҕалаах уол бэйэ-бэйэлэриттэн харахтарын уутун тобо кистииллэрий? Эһиги хайдах саныыгыт?» Герой ис туругун оҕолор араастык быһаарыахтарын сөп, ол эрэри учуутал көмөтүнэн, үлэһит киһи үтүө сүрэхтээх буоларын, сиэр-майгы өттүнэн үрдүк кэрдиискэ турарын ылыналлар. Ньюкуус аҕатынаан харахтарын уутун кыбыстан кистэһэр буолбатахтар, кинилэр бэйэ- бэйэлэрин харыстаһаллар.

Кэпсээн бүтэһик кэрчигин ырытыыны ыйытыыларга уонна соруудахтарга тирэбирэн ытыахха сөп. Кэрчик бастакы түһүмэбин суолтатын быһаарарга, учуутал оҕолорго соруудах биэрэр:

«Политсыылынай тас көрүнгүн тылынан уруһуйдаан кэпсээн эрэ, кинини хараххытыгар хайдах көрөбүтүй?» Эбии ыйыты: «Эһиги санаабытыгар, кини тобо дьадангылары кытта бастаан дорооболосто?» Политсыылынай тас дьүһүнүн ойуулааһын кэнниттэн, көңүлү сөбүлүүр, өйдөөх, үтүө сиэрдээх, культуралаах киһи буоларын быһаараллар. Кини көңүл иһин охсуһан, көскө төрөөбүт дойдутуттан үүрүллэн кэлбит. Учуутал көмөтүнэн үөрэнээччилэр аабы соругун сөпкө быһаараллар: политсыылынай тас дьүһүнүн ойуулааһынынан киниэхэ норуот тапталын, итэҕэлин тириэрдии.

Кэпсээн түмүгэр учуутал оҕолор кэпсээн геройдарын кытта тэнгэ бэйэлэрин үөрүүлэрин үллэстэллэригэр тиэрдэр ыйытылары биэрэрэ наада: «Политсыылынайга Дьаакып хайдах махтанарый? Кини үөрбүтэ ханнык тыллартан көстөрүй? Ньюкуус үөрүүтүн бэйэбит тылгытынан кэпсээн», «Кэпсээн бүтэһигэр аабааччыны ханнык санаа кууһарый?», «Эһиги санаабытыгар, Ньюкуус хайдах үөрэниэн, кини улааттабына хайдах киһи буолуой?». Бу ыйытылар, биир өттүнэн, тексинэн дьаныардаах үлэбэ, иккис өттүнэн, үөрэнээччилэр бэйэлэрин санааларын аһаастык этэллэригэр көбүлүүлэр. Геройдар сангаларын, автор тылларын холобурга ажалаллар, кэрчиги аабы соругун быһаараллар: ажалаах уол долгуйууларын, үөрүүлэрин истээччигэ тиэрдии, автор кинилэргэ истинг сыһыанын, тапталын биэри.

Кэпсээни үөрэтиини түмүктээһингэ оҕолор айымньы «түгэх сыалын» ылыныларын таһымын бэрэбиэркэлиир сыаллаах ыйытылары биэрэн кэпсэтиһиэххэ сөп: «Ньюкуус санаатыгар үөрэби тугу кытта сибээстиирый?», «Суорун Омоллоон кэпсээнэ тобо «Харангаба тыкпыт сырдык» диэн ааттаммытый?»

ХОҲООННОР

ХоҲооннору үөрэтии эмиэ туспа ыарахаттардаах, уратылардаах. ХоҲооннору аабыы ханнык да жанрдартан ордук болѳомтону эрэйэр.

ХоҲоону үөрэтиигэ хас биирдии тылын суолтатын быһаарыллыахтаах, ону таһынан хоҲоон форматын, тутулун ырытыы улахан суолтаны ылар.

С.Р. Кулачиков-Эллэй «Үс ыстык үөһүгэр» хоҲоонун ырытан көрүүбүн. Манна норуот олоѳо тупсарын туһугар олобун - тол у к уурбут, революция дьыалатыгар бэриниилээх ревкомовец туһунан хохуйулар. Бу хоҲоон кылгас эрэри баай ис хоҲоонноох.

Кириии чааска оѳолор болѳомтолорун тардар гына учуутал кылгастык Саха сиригэр гражданской сэрии туһунан кэпсиир.

Революция уһугуннарбыт, батталтан босхоломмут норуот санга олоххо үктэнээтин кытта гражданской сэрии саѳаламмыта. Советскай былааһы саа-саадах тутан көмүскэһэргэ дьаданы норуот эмиэ туруммута, бэйэтин көнүлүн иһин охсуспута. Нэһилиэктэргэ былаас дьонунан ревкомовецтар буолбуттара. (Бу кэмнэ *ревкомовец* диэн тыл суолтатын учуутал быһаарар).

Оѳолор хоҲоону долгуйан ылыналларын ситиһэр инниттэн кирииини манньк саѳалыахха сөп: кыһын, түүн, уу-чуумпу, түгкэтэх алаас, кыракый балаѳанга үс киһи чугаһыыр... Бу кэнниттэн тута хоҲоону уус-уран аабыыга киириллэр.

Учуутал айымньыны хоҲоонноохтук аабыытын кэнниттэн үөрэнээччилэргэ бу хоҲоон туһунан толкуйдуу түһэллэригэр бириэмэ бэриллэр. Онтон хоҲоон тексин суолталаах кэрчиктэргэ аараартааһыны онгортон баран, ырытыыны саѳалыыр ордук.

ХоҲоон бастакы чааһын ис номоѳун арыйарга **араан**, учуутал

ыйытыы биэриэн сөп: «Харана түүн ревкомовец дьиэтигэр ким кэллэ? Тоҕо?».

Үөрэнээччи кэпсээбитин кэннэ, учуутал оҕолорго хоһоон бастакы икки строфатын аабалларыгар сорудахтыыр уонна поэт манна туох санааны, иэйиини биэрбитин, хайдах аабыахха сөбүн ыйыталаһар

Харана түүн киниэхэ
Дьиэтигэр киирэннэр:
«Большевик, тур, эйиэхэ
Кэллибит!» — диэтилэр.

Үс ыстыык уһуктара
Боронуй муннуктан
Киниэхэ сыылбыттара
Хаанынан кытаран.

2—3 оҕоҕо аахтаран баран, бу строфалары ырытыыга киириллэр: суолталаах тыллар, тохтобуллар бэлиэтэнэллэр, учуутал көмөтүнэн хоһоон бу чааһын аабы сыалын быһаарыллар, онно быһылаан сабаланыытын тылынан ойуулаан биэрэллэрин көбүлэнэр. Онтон хоһоон салгыы кэрчигин ырытарга учуутал ыйытыыны биэрэр: «Бу хоһоон геройа ким эбитий? Кини хайдах олорбутуй?»

Кэпсэтиһии кэнниттэн «Минньигэс уу кыната кинини саппыта», «Күнүскү күүс үлэттэн сынньана сыппыта» диэн этиилэр ис хоһооннорун, суолталарын учуутал быһаарар. Салгыы кэрчиккэ охсуулаах тыллары, тохтобуллары булан бэлиэтээһин ыытыллар. Күнүскү күүс үлэттэн / Сынньана сыппыта, // Минньигэс уу кыната / Кинини саппыта... //

Биэс саастаах уол обото / Аттыгар баар этэ.,. // Балабан
симик уота Умуллан эрэрэ...//

Учуутал бу быһа тардыга оҕолор герой ис туругун биэрэр
гына аабалларын ситиһэргэ дьулуһар, 5 строфаҕа хоһоон ритмэ
уларыһар:

—Бу тугуй? /
—Буурҕа ини //
—Ким киирдэ? /
—Түүл ини... //
Харабын аста кини /
Көрдө үс киһини...//

Бу строфаны ырытыы кэмигэр хоһоон суругун бэлиэтии —
тире, элбэх точка, ыйытыы бэлиэтэ туох суолталаахтарын
быһаарыллар.

Үөрэнээччилэр ыйытыы бэлиэтигэр этии бүтэһигэр куолас
үрдүөхтээбин билэллэр (ыйытыы интонацията). Тире текскэ
тохтобулу бэлиэтиир. Элбэх точка — уһун тохтобулу. Бу строфаҕа
тире уонна элбэх точка герой соһуйуутун аабааччыга тиэрдэргэ
көмөлөһөллөр. Сүрүн суолталаах тыллары булан баран,
үөрэнээччилэр бэйэлэрэ тохтобулу бэлиэтииллэригэр
соруудахтыахха сөп.

Онтон учуутал хоһоон салгыы кэрчигин ааҕан баран:
«Ревкомовец тугу саныырый?»- диэн ыйытыыны туруорар. Манна
ревкомовец олобун тиһэх чааһа тийиэн кэл-битин өйдөөбүтүн
бэлиэтииллэр. Кэлэр түөрт строка 40 хоһоон мунутуур чыпчаала
буолар, онон оҕолор быһы-лааны өйдөрүгэр онгортон көрөллөрүгэр
учуутал көмөлө-һүөхтээх: борунуй, умуллан эрэр көмүлүөк оһох
уотун сырдыгар уолчаан куттаммыт сирэйэ, наара орон аттыгар

турар ревкомовец, алдьярхайы сэрэтэр үс ыстыык уһуктара.
Ревкомовец санаатын булгураппат. Кини хабыстык ыйытар:

«Туох хара санаааланан
Киирбиккиткн этин.
Биир кыһын ревкомнаан
Батталы түгнээртим!»

Эппиэт оннугар бинтиэпкэ саа сомуога хачыгырыыр:

Үс ыстыык күлүгүттэн:
«Танна тарт!»—диэтплэр.
Арахсар ыар мүнүүтэ
Ааннаан тийэн кэллэ...

Ревкомовец уолун кытта быраһаайдаһар, кууһар, сыллыыр
уонна «Дьэ, илдьин!» диир.

Тохтобуллары, охсуулаах тыллары бэлиэтээн баран,
үөрэнээччилэр бэйэлэрэ бу строфаны аабаллар. Аабыы ырытыллар.
Ырытыыны учуутал ыйыттыларынан ытыан сөп: «Аабааччы
кэрчик этэр санаатын төһө сөптүк биэрдэ?», «Кэрчик ордук
суолталаах тылларын аабааччы куолаһынан бэлиэтээн ахта дуо?»,
«Аабыт аабааччы бэйэтин сыһыана иһиллэр дуо?» о.д.а.

Үөрэнээччилэр үс ыстыык обраһын арыялларыгар
көмөлөһөн ыйытыылары биэриэххэ сөп: «Үс ыстыык кэннигэр
кимнээх баалларый? Кинилэр тоҕо күлүк курдуктарый?...»

Үөрэнээччилэр: «Бу — бандыыттар. Балабан иһигэр хараҥа
буолан кинилэр көстүбэттэр»,— диэн быһаччы эппиэттэрин
дирингэтэн биэрэр наада: үс ыстыык хараҥа күүс, көңүлү тууйуу
көстүүтэ. Ол иһин кинилэр күлүк курдуктар.

Хоһоон түмүгэр бандыыттар кыыллыы быһыыларын
саралыыр хартыына көстөр:

Тулаайах уол ытыыра
Балабан иһигэр...
Хара баттах хамсыыра
Манган хаар үрдүгэр...

Үөрэнээччилэр хоһоону ылыныыларын диринэтэр инниттэн: «Хоһоонго уолчаан обраһын поэт киллэрбэтэх буоллун, айымньы итэбэс курдук көстүө этэ дуо?»—диэн ыйытыыга кэпсэтиһиини ытыахха сөп.

ДРАМА

Драматическай айымньыны кылааска учуутал аабыта, оруолларынай аабы, биирдиилээн үөрэнээччилэр сценаларынан бэлэмнэнэн аабылара киирэллэр. Үөрэнээччи бэйэтэ аабарыгар үксүгэр драматическай айымньы ис этэр номоһун, образтары арыйарга суолталаах түгэннэри, ис туругун туһунан эбии сибидиэнньэлэри, ремаркалары, куолаһынан ойуулааһынынан ситиһиллэр иэйиилэри, санаалары ситэ өйдөөбөккө, ылыммакка ааһар. Онон драматическай айымньылары үөрэтэргэ уруокка аабы, аахтары ытыллара наада.

Драматическай айымньыны учуутал уус-ураннык аабыта үөрэнээччилэр айымньы ис номоһун, ымпыгын-чымпыгын ылыналларын хааччыйар. Учуутал аабытыгар хас биирдии персонаж сангатын уратыларын артистаан тиэрдэ сатыыра уустук уонна драма ис хоһоонун ылыныыга мэхэйдэр үөскүөхтэрин сөп. Атыннык эттэххэ учуутал маастарыстыбатыгар интэриэс баһыйан, уруок сыалын ситэр кыаба суох буолар,

Учуутал аабыта истибитин-көрбүтүн туһунан кэпсээһин курдук сыаналаныан сөп. Ол гынан баран, кини хас биирдии

персонаж тылын-өһүн, өйүн-санаатын, иэйиитин ситимин истээччилэргэ тиэрдэр соруқтаах аабар. Ону таһынан кини аабыытыгар бэйэтин сыһыана хайаатар да истээччилэргэ бэриллэр. Онон учуутал уроокка аабарыгар эрдэттэн бэлэмнэнэрэ эрэйиллэр.

Кылааска драматическай айымньыны аабыыны тэрийии сүрүннээн оруолларынан уонна биирдиилээн сценалары аахтарынан ситиһиллэр.

Оруолларынан аабыыны тэрийии айымньылаах сыһыаны эрэйэр. Айымньыны билсиһиигэ оруолларынан учуутал уонна айымньыны үчүгэйдик билэр, эрдэттэн бэлэмнэммит биир-икки оҕо аабыахтарын сөп. Өссө уроок таһыгар оруолларынан аабыллыахтаах сценалары анаан бэлэмнэннэххэ уроокка үлэ өссө таһаарылаах буолар. Маннык аабыыга айымньы ис хоһоонун арыыйыга ордук суолталаах сценалары дирин психологическай ис номохтоох монологтары уонна таптал, иэйии туһунан диалогтары учуутал аабара ордук. Кылааска аабыы сүрүн сыала текст ис хоһоонун өйдөөн, персонажтар санааларын, иэйиилэрин истээччилэргэ тиэрдэргэ дьулуһуу буолар. Онон оруолларынан аабыыны айымньыны билсиһии, ырытыы түмүгэр ытар ордук.

Айымньыны үөрэтиини түмүктээһингэ оруолларынан аабыы биир өттүнэн айымньыны бүтүннүүтүн саналыы көрөргө, иккиһинэн, үөрэнээччилэр өйдөөһүннэрин, ылыналларын таһымыш билгэлииргэ көмөлөһөр.

Айымньыны ырытыы кэмигэр оруолларынаа аабыы ньыматыш эрдэттэн бэлэмнэммит оҕолорунан аахтаран туһаныахха син. Биирдиилээн үөрэнээччилэри аабарга бэлэмнииргэ театр искусствотын ньымаларыгар тирэбирэн, оруолларынан аабыллыахтаах эпизод событие сайдыытыгар ханнык миэстэни

ыларын, персонажтар олохторугар туох суолталаабын, туох сыаллаах-сорукта ах бу сценаба киллэриллибиттэрин — барытын ырытыһаллар. Ол эрэ кэнниттэн үөрэнээччилэр аабыыларын ырытыыга туһаныхха сөп уонна оҕолор аабыыларыгар персонажтар этэр тылларын ис номоҕун биэриилэрин таһымын кэпсэтиһэргэ усулуобуйа үөскүүр.

Уруокка драмалары сценаба туруорууттан уһуллубут фонохрестоматиялары иһитиннэрии бэйэтэ тус сыаллаах, соруктаах. Холобура, А. И. Софронов «Дьаданы Дьаакып» драматыттан Михаил бастакы уонна иккис монологтарын иһитиннэриигэ киһи ис туругун уларыттыларын кэтээн көрдөрөр соруту туруоран үлэлэтиллэр. Тобоостоох кэмигэр ити драматтан фонохрестоматияба суруллубут Дьаданы Дьаакып (М. Слепцов), Байбал (Я. Кычкин), Кулуба (Р. Никифоров), суруксут (А. Слепцов) кэпсэтиилэрин иһитиннэрии, бу персонажтары характеристикалааһынга көмөлөөх. Манна кэпсэтии барар түгэнин, миэстэтин чуолкайдааһын, персонаж ис туругун, туохтан сиэттэрэн кэпсэтиигэ кыттарын быһаарсыы айымньыга оруоллаах кэрчиги ырытарга тирэх буолар.

Биллэрин курдук, драмаба Николай обраһа ойуччу миэстэни ылар. Бу образ уустук ис номоҕун ырытарга Л. Сергучев Николай монологтарын, ырыатын толорууларын истин көмөлөөх.

Драма сүрүн геройун ис туругун толорооччу харабынан көрөн ырыттарыыны суругунан ытар ордук. Үөрэнээччилэргэ, бэйэлэрин бабаларын учуотаан, чабылхай образтарга толорооччу сирэйиттэн оруол сүрүн ис номоҕун туһунан санааларын суруйалларыгар соруудахтыах-ха сөп.

Бу үлэни кылаас оҕотугар барытыгар толорторо сатыыр

кыаллыбат. Маннык хабааннаах үлэбэ сыһыаннаах, интэриэстээх абыйах оҕону үлэлэтэн, уруокка туһаныллар хоһоонноохтук аабы ньыматын быһыытынан киллэриллэр.

А. И. Софронов «Дьаданы Дьаакып» драматыттан Михаиллаах Николай диалогтарын кылааска ааҕан иһитиннэрэр сыаллаах үөрэнээччилэри үлэлэтэргэ, персонажтар олорор усулуобуйаларын балаһыанньаларын, олоххо көрүүлэрин, интэриэстэрин төрүттэрин, тас көрүнгүнэрин ойуулааһынга тийэ толкуйдаан ырытан суруйтарыы — оруоллары сценаҕа толорууга бэлэмнэнии курдук бытыллыахтаах. Оччоҕо эрэ үөрэнээччилэр аабыылара драма ис номоҕун истээччилэргэ тиэрдэр сыалын ситэр, өссө уруок тас өттүгэр (литературнай киэһэлэригэр, концертарта) сценаҕа оонньоон көрдөрөргө бэлэмниир кыабы биэрэр.

ОЛОНХО

Олонхо киһи кыабын, киһи күүһүн-уоҕун, киһи үтүөтүн, чулуутун уруйдуур айымньы. Фольклорист Г. У. Эргис эппитинии — «олонхо киһиэхэ гимн».

Олонхо жанр быһыытынан саамай уустук тутуллаах, ураты көрүнгүнээх айымньы. Олонхоҕо норуот айымньытын бары көрүнгүнэрэ сатабыллаахтык таньыллыбыттар. Холобур, уус-уран тылынан ойуулаан кэпсээһин бары көстүүлэрэ: алгыс, кырыыс, өс хоһоонноро, өс номохторо, андаҕар, тойук араастара, о.д.а. көрүнгүнэр туттуллаллар. Ол иһин олонхону саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын саамай сиппит синтетическэй көрүнгүн быһыытынан сыаналанар.

Олонхо киһи улуу ойун, талаанын туоһута. Киһи өйүн, өйдүүр дьобурун сүдү кыабын биһиги олонхоттон көрөн сөбөбүт.

Олонхону үгэс курдук соботох киһи толорор. Кини уус-ураннык хоһуйуу, кэпсээһин, ойуулааһын искусствотын баһылаабыт. ону таһынан сахалыы тойугу, дьиэрэтэн кылыһахтаах ырыаны толорор дьобурдаах буолар. Аны туран олонхоһут хас биирдии геройун сагатын, тойугун тус-туспатын куолаһын араастаан уларытан толорор дьобурдаах буолар.

Олонхо сирэ-дойдута, бухатырдар сырыылара, дьүһүннэрэ-бодолоро, дуолан охсуһуулар тылынан кудух-хайдык «куллугураччы» кэпсээһининэн толоруллар. Олонхо тыла-өһө чочуллубута, наардаммыта бэрт буолан иһилиитэ ураты кэрэ, киһини тардар күүстээх. Кырдыга даһаны, олонхону соботох киһи театра дииллэрэ оруннаах.

Былыр биир сиргэ, бэлиэ түмсүүгэ хас эмит олонхоһут муһуннабына, дьэ дьингнээх норуот театра көрүлээн-оонньоон, күннээн ааһар буолара үһү. Уус-уран кэпсээччинэн биир олонхоһут, геройдар ырыаларын, тойуктарын оруолларынан үллэстэн хас да олонхоһуттар толороллоро — бэйэтэ классическай норуот оператыгар хабааннаах көстүү эбит.

Олонхону аабыга учуутал төһө кыалларынан бастаангыттан грампластинканы иһитиннэрииттэн саҕалаабакка, бэйэтэ үчүгэйдик бэлэмнэнэн кэлэн олонхолуу «речитатив» ньыматынан кириини, олонхо сирин-дойдутун оболорго ааһан иһитиннэрэрэ наада. Оччоҕо эрэ салгыы олонхону толоруу искусствотыгар тирэбири төрүтэ ууруллар, Өссө учуутал нэһилиэккэ олонхолуур кыахтаах тойуксуту эбэтэр олонхоһуту уруокка ыңыран аҕалан олонхону толорторууну тэрийиэн сөп. Кыаллар буоллабына олонхону, программанан көрүллүбүт быһа тардытын, оболорго иһитиннэрии ордук тийимтиэ буолара чохчы. Хомойуох иһин,

оннук кых нэһилиэк аайы суох.

Онон олонхону бастакы билиһиннэриигэ учуутал бэйэтэ ол толоруллуутун искусствотыгар чугаһатан ааһарга дьулуһуохтаах. Г. Г. Колесов «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону толоруутуттан кириитин үөрэнээччилэр ылыналларыгар сөптөөх усулуобуйаны үөскэтэн баран, иһитиннэриэххэ син. Бэлэмэ суох иһитиннэри, пластинканы холбоон баран олоруу, үгүс оболорго тийбэт, интэриэстэрин тардыбат.

Биһиги тоҕо учуутал аабытын ордук тоһоболоон бэлиэтиибитий? Учуутал бэлэмнэнэн кэлэн, үөрэтэр оболоругар тус бэйэтэ анаан аабыта үөрэнээччилэргэ ордук тийимтиэ. Ол эбэтэр киһи илэ бэйэтэ дьону утары көрөн туран, кинилэргэ киһиттэн киһиэхэ тутта бэриллэр санаатын дьайыта ордук күүстээх. Ааһааччы истээччилэригэр тыл эрэ күүһүнэн дьайбат, өссө туттара-хаптара эмиэ көмөлөһөллөр.

Учуутал олонхону аабыга кириэн иннинэ үөрэнээччилэр толкуйдуур дьобурдарын уһугуннараар сыалтан бэрт кылгас, чуолкай соруудабы биэрэрэ наада. Холобура: «Мин олонхо сирин-дойдутун ойуулааһыны ааһар кэммэр, эһиги төһө кыалларынан өйгүтүгэр олонхо сирин-дойдутун ойуулаан, онорон көрөргө кыһанын», — диэн сорудахтыан сөп. Оччоҕо эрэ истээччилэр кырдык даа, олонхо дойдута: Сир киинэ сир буолан сириэдийбитин, дойду киэнэ долгурата буолан туругуран тупсубутун, унуоргута биллибэт, улаһата көстүбэт уһун дураар толоон буолан мунутаабытын... ис сүрэхтэринэн сөбүөхтэрэ, сөбүмэр үтүө дойду буоларын итэҕэйиэхтэрэ.

Олонхону салгы аабыга, ырытыга уус-уран тексинэн үлэлээһин атын ньымаларын сэргэ толорор. искусство ньымаларын

утумнаахтык туһаныллар. Ол эбэтэр тобоостоох кэмигэр, ордук олонхо геройдарын тойуктарын (учуутал үксэ бэйэтэ толорор кыаҕа суох) грампластинка, фонозапись көмөтүнэн иһитиннэриэххэ син. Манна Гаврил Колесов толорууларын туһаныы ордук тобоостоох. Кинн Ньургун Боотур, абааһы бухатыырдарын, удабаттар, Үрүн Уолан ырыаларын толоруутун иһитиннэрэн олонхоиу толоруу искусствотун туһунан өйдөбүлү олохтуохха сөп. Ону таһынан олонхоһут тойугун истэ үөрэннэхтэринэ, айымньыны ылыныылар, биллэн турар, дирингиир.

Г. Колесов толорууларын иһитиннэрэргэ олонхо геройдарын ырыаларын, холобура Айыы Умсуур удабан уонна Ытык Хахайдаан ырыаларын тэннээн ырыттарыыны ыытыахха сөп. Оччоҕо норуот бэйэтин ньургун геройдарын уонна өстөөхторүн абааһы аймаҕын дьонун тойуктарын мелодикаларынан кинилэргэ сыһыанын ис номоҕо бэриллэрин өйдүөхтэрэ.

Оҕолор аабыыларын, олонхону толорууларын тэрийиигэ, бастаан учуутал үчүгэйдик ааҕар эбэтэр сахалыы тойугу сатыыр үөрэнээччилэри кытары эрдэттэн үлэлиирэ эрэйиллэр. Хайдахтаах да үчүгэйдик ааҕар, ыллыыр оҕону эмискэччи уруокка соруудахтаан олонхону аахтарыы, өссө ыллатыы кыаллыбат суол. «Ньургун Боотур» олонхоттон уруокка эрдэттэн бэлэмнээн аахтарыахха сөп: Ньургун Боотуру тэрийбит сэптэрин-сэбиргэллэрин туһунан, Ньургун Боотур тас көрүнгүн, Айталы Куону абааһы уола уоран барыытын ойуулааһыннары.

Онтон оруолларынан үллэстэн аабыыны тэрийэргэ ордук «Ньургун Ыйыста Хараны кыайан Айталы Куону быһыыра», «Ньургун Боотур билбэккэ инитин Үрүн Уоланы кытта иirsiитэ»

ордук тобоостоохтор. Манна үөрэнээччилэри аабарга бэлэмнииргэ оруолларынай аабыллыахтаах кэрчик быһылаан сайдытыгар ханнык миэстэни ыларын, геройдар ити кэмнэ ис туруктарын ырытыһыллар. Ылан көрүүбүг, «Ньургун Боотур бэккэ инитин Үрүг Уоланы кытта иирсиитин».

Суолталаах кэрчиктэр:	Кинини аабыы соруктара:
1. Ньургун Боотур кыайан-хотон алаһа дьиэтигэр төннүүтэ. Бэрт диэн үтүө киһи хаһаайынны сылдьар.	Нь. Б. өрөгөйдөөн кэлэн, сирэ-дойдута тупсубутун биһири көрөрүн тиэрдии. Соһуйуу... билбит үтүө киһитэ... Үрүг Уолан улаатымсыһытын тиэрдии...
Нь. Б.: ат гынан мииниэм...	Нь. Б. Омуннаахтык уордайытын... Сахаттан туора быһыыланыны утарыы... Иэстэхэргэ быһаарыныы...
Үр. Уол.: Эппит тылгын бэйэбэр төннөрүөм...	Аргый собуустук охсуһарга бэлэмин биллэриитэ. Кини кимиэхэ эрэ бүк эрэнэн улуутуйара өйдөнөрүн тиэрдии...
Нь. Б. абааһытын хаана аста...	Өлөрсөр санааны ылыммытын... Ай. Куо барахсан үтүө сурабын, диринг өйүн туоһулуур ытык көрдөһүүтүн ис номобун

	тиэрдий.
Үр. Уол.: «Мин урут уурайабын»,— диириттэн туттунуута.	Үр. Уол. кэмсиниитин, ол гынан баран чиеэс туһугар өлөртөн куттамматын...
Нь. Б.: Ыт курдук өлөн хааллабына туһам тутуй?	Нь. Б. көхсө кыараан эрэрин, айыы оѳотун аһыммытын...
Тустуу.	Күүс холоһон тустуу эрчимнээхтик, кимиэллээхтик барыытын истээччилэргэ тиэрдий...
...убайым Нь. Б. обургу ир суолбун ирдиэбэ...	Үр. Уол. мунатыйыытын, эркин курдук эрэнэр киһилээбин туһунан этиитин истээччилэргэ тиэрдий.
Үөрүүлээх көрсүһүү.	Көрсүһүү үрдүк үөрүүтүн тиэрдий.

Сүрүннээн итинник былааннаахтык олонхо тутаах чаастарын оруолларынан толорууга бэлэмнэнии үлэни ыытыллар. Үөрэнээччилэр манньк хабааннаах үлэ түмүгэр син балачча олонхо толоруллуутугар чугаһыыллар. Онтон кыаллар буоллабына, геройдар сангаларын туойуунан толорторор ордук.

ХОҲООННООХТУК ААҢЫНАН КЫЛААС ТАҢЫГАР ДЬАРЫКТАНЫ

Уус-уранньк ааҢы искусствотынан дьарыктанааччылар бэлиэтииллэринэн, үөрэнээччи хоҲоонноохтук ааҢыга бэлэмнэниитэ уус-уран ааҢааччы (профессионал), актер ааҢыга бэлэмнэниититтэн улахан уратыта суох. Сүрүн уратыта диэн,

үөрэнээччини аабыга бэлэмнээһин эбэтэр үөрэнээччи аабыга бэлэмнэниитэ иитэр сорука салайтарар. Үөрэнээччи айар дьобурун сайыннарыга, ыарахаттары туораан, бэйэтигэр уонна атыттарга санганы арийан, бэйэ үлэтин түмүгүттэн үөрүүгэ эбэтэр ханнык эмит түмүктэри онгортон, айымныылаахтык үлэлии үөрэнэргэ тиэрдиэхтээх. Учуутал, салайааччы үлэтин ис хоһооно, сыала итиннэ.

Куруһуок үлэтин тэрийии, былааннааһын салайааччыттан айымныылаах сыһыаны эрэйэр. Куруһуок сүрүн сыала — иитии, онон куруһуокка дьарыктаныан бағалаах үөрэнээччилэри барыларын ылар наада.

Куруһуок биир кылаас оболорун хабан эбэтэр саастарынан бөлөхтөөһүнүнэн олобуран тэриллиэхтээх. Бу барылааһын программанан орто кылаас оболоро хабылаллар. Бағалаах оболор наһаа элбэх буоллахтарына, икки бөлөххө арааран тус-туһунан дьарыктаныхха сөп. Бөлөххө 15 оботтон ордук буолуо суохтаах. Хас биирдии үөрэнээччини кытта үлэлээтэххэ эрэ, үлэ таһаарыылаах буолуон сөп.

Бу бөлөх өй-санаа өттүнэн уратыларын туһунан үгүс психологтар чинчийиилэрэ баар. Олору учуутал билсирэрэ, үөрэтэрэ наада. Ону таһынан хайаан да хас биирдии куруһуок чилиэнин ис уратыларын чинчийэн, үөрэнээччигэ ханнык уларыыйылар баралларын, ханнык айымныылары аағарга бэлэмнээбитин, интэриэһэ төһө сайдан иһэрин кэтээн көрүү олохтоноро наада. Хас биирдии үөрэнээччигэ аналлаах тэтэрээт олохтоноро тобоостоох.

Обо аағар уонна ылынар дьобурдарын таһымын биһиги үөрэнээччини чинчийэр ньымабытыгар олобуран ытыты,

түмүктэри тэнгээн көрөргө туһалаах буолуо этэ. Аабар сатабылларын уонна ылынар дьобурдарын таһымын чинчийиини ыытыы кылааска үөрэтиллибэт, уус-уран айымньыттан быһа тардыылары ылан, бастаан аабыы түргэнин бэрэбиэркэлэнэр, иккиһинэн, тексти үөрэнээччилэр истэригэр болбойон аабалларын ситиһиллэр. Ол кэнниттэн ис хоһоонун кэпсэтэн баран, тексти истээччигэ тийэр гына аабан иһитиннэрэллэригэр сорудахтанар.

Үөрэнээччилэр кэрчик ис хоһоонун кэпсииллэригэр ылыммыт дьобурдарын таһымын манньк бөлөхтөргө араартыахха сөп:

1. Текст ис хоһооно өйдөммүт: кэпсээһин толору, текст тыла-өһө кэпсээһингэ туһаныллар;

2. Кэпсээһин ситэтэ суох: образтары, сүрүн геройдары араарыы чуолкайа суох (геройдар ааттара умнуллар эбэтэр уларытыллар, айылҕа обраһа, киһи ис туруга кыайан арыллыбат); сөптөөх тыллары, синтаксическай ньымалары сатаан туһамматтар;

3. Текст ис хоһооно өйдөммөтөх (атыны кэпсээһин эбэтэр кэпсээн иһэн тохтооһун);

Хоһоонноохтук аабар дьобурдарын таһымын чинчийэр инниттэн эмиэ анал бэлиэлэри туһаныахха сөп:

«А» (мөлтөх). Үөрэнээччи аабар дьобура сайдыбатах. Сурук бэлиэтин, логическай охсуулары, интонацияны тутуспат. (Саналарыгар итэбэстээх оһолор киирбэттэр).

«Б» (орто). Аабыы орто. Сүрүн сурук бэлиэлэрин, логическай охсуулары тутуһар, ол гынан баран аабыы истээччи болжомтотун тардыбат.

«В» (үчүгэй). Уус-уранньк аабыы сүрүн ирдэбиллэ-ригэр эппиэттиир, киһи болжомтотун тардар аабыы.

Итини таһынан репертуар табыгастаахтык талыллыытыттан куруһуок иитэр-үөрэтэр кыаба улахан тутулуктаах. Репертуары талыы сүрүн принциптэринэн айымньы идеянай уонна уус-уран, эстетическэй өттүнэн ситиитэ үөрэнээччилэр ааһар, ылынар уонна толорор кыахтарыгар сөптөөбө буолаллар. Үөрэнээччи билиитигэр-көрүүтүгэр, интэриэһигэр, уратыларыгар сөп түбэспэт айымньыны уус-ураннык аабыга үөрэтиигэ анаан биэри оҥо баһатын, айарга дьулуһуутун хам баттааһынга тиэрдиэн сөп, онон репертуары талыыга учуутал мындырдык сыһыаннаһара наада. Ол инниттэн бэйэтэ» билэр, ис номоһун, хас тылын-өһүн ырыгалаан өйдөөбүт айымньытын эрэ үөрэнээччигэ анаан биэриэхтээх.

Куруһуок дьарыгын нэдиэлэбэ биирдэ ытар сөп. Нэдиэлэбэ иккитэ ытыы көрүллүөн сөп, өскөтүн куруһуокка биир кылаас оҥолоро дьарыктанар буоллаһтарына. Куруһуок үлэтэ ордук тэрээһиннээх буоларын инниттэн нэдиэлэ чопчу биир күнүгэр, биир чааска дьарык ытыллара наада, оҥо үөрүйэх оностор.

Салайааччы уруокка үгэс буолбут — санга матырыйаалы билсигии, онтон эрчиллиилэри толоруу суолунан барбакка, программаба киирбит бары теоретическэй билиилэри үөрэнээччилэр практической үлэ түмүгэр, эрчиллиилэр көмөлөрүнэн өйдүүллэрин, ылыныыларын ситиһиэхтээх.

Программаба сыһарыыга киирбит эрчиллиилэргэ үлэни тэрийэн ытыыга холобур эрэ быһыытынан бэрилиннилэр. Онон учуутал (салайааччы) ити холобурдарга олобуран, талбыт репертуарынан сиэттэрэн, бэйэтэ эрчиллиилэри онорон үлэни айымньылаахтык тэрийэн ытара эрэйиллэр.

ХОҲООННООХТУК ААҒЫНАН ДЬАРЫГЫРЫ БАРЫЛЛААҢЫН ПРОГРАММАТА (33 чаас)

Уус-ураннык ааҕы туһунан уопсай өйдөбүл (1 чаас).

Уус-уран ааҕы диэн тугуй? Киһи өйө-санаата, тыла-өһө сайдытыгар суолтата. Норуот тылынан айымньытыгар уус-ураннык санарыы сайдыта.

Тыыныы, куолас, дикция (2 чаас).

Тыыныы киһи олоҕор, сангарарга суолтата. Тыыны ылыы уонна тыыны таһаарыы уратылары. Уус-уран айымньыны дорҕоонноохтук ааҕыга тыыныы оруола. Куолас силгэлэрин туһунан уопсай өйдөбүл. Тыыныыны уонна куолаһы эрчийии сангарар сана чуолкай уонна ыраас буолуутун хааччыйыта.

Тыл. Тылынан дьайыы (2 чаас).

Тыл диэн тугуй? Биирдиилээн тыллар уонна этиигэ киирбит тыллар уратылары. Охсуулаах тыллар. Этиилэр» араастара уонна санарыы интонациялары. Тылынан дьайыы. Олоххо кэпсэтиигэ, уус-уран ааҕыга истээччилэргэ тылынан дьайыы уратылары.

Тохтобул (1 чаас).

Тохтобул туһунан уопсай өйдөбүл. Сурук бэлиэлэрин суолталара. Логическай, психологическай тохтобуллар.

Айымньыны кэрчиктэргэ араарыы (2 чаас).

Уус-уран айымньыны ис хоһоонунан көрөн, суолталаах кэрчиктэргэ араартааһын. Кэрчиктэри ааттаталааһын айымньы сүрүн ис хоһоонутар туһуланыта. Кэрчиктэри уус-уран ааҕы соруугун быһаарыы.

Өйгө онгорон көрүү (2 чаас).

Айымньыны уус-уран ааҕыга бэлэмнээһинигэ өйгө онгорон

көрүү, харахха хартыына, киинэ курдук көрүү суолтата. Өйгө онгорон көрүүнү, харахха ойуулаан көрүүнү сайыннарыыга эрчиллиилэр.

Уус-уран айымньы ис номоҕо (2 чаас).

Уус-уран айымньы ис номоҕун (подтекст) туһунан өйдөбүл. Ис номоҕун быһаарыыга айымньы тылын-өһүн, тутулун ырытыы суолтата. Ис номоҕо айымньы этэр санаатын, идеятын кытта сибээһэ. Оҕолор кылааска үөрэппит айымньыларын ис номоҕун быһаарыыга эрчиллиилэр.

Айымньыны уус-уран аабы «түгэх сыала» (2 чаас).

Айымньыны уус-ураннык аафарга бэлэмнээн ырытыы түмүгэр идеянай ис хоһоонун арыйарга аналлаах аабы «түгэх сыала» быһаарыллар. Оҕолорго үөрэппит уус-уран айымньыларын аабы «түгэх сыалын» булларыы.

Өс хоһооннорун уонна таабырыннары уус-ураннык аабы (2 чаас).

Өс хоһоонноро уонна таабырыннар сытыы, хомоҕой ис хоһоонноро. Ис хоһоонноро санарыы интонациятыттан тутулуктанан уларыйыылара. Текскэ охсуулаах тыллары уонна тохтобуллары булларыы. Өс хоһооннорун уонна таабырыннар ис номохторун арыйтара үөрэтии.

Остуоруйалары уус-уран аабы (3 чаас).

Остуоруйа тылынан кэпсээһингэ анала. Остуоруйа ис хоһоонун кэпсээһингэ бэлэмнэниигэ өйгө онгорон көрүү, харахха хартыына, киинэ курдук көрүү суолтата. Остуоруйаларга быһаччы мэтириэттэрэ ойууламматах геройдар дьүһүннэрин тылынан ойуулаан көрүү.

Хоһооннору уус-уран аабы (3 чаас).

Хоһоонунан айымньы ритмин туһунан өйдөбүл. Хоһооннорго охсуулаах тыллары, тохтобуллары булларыы. Хоһоон ис хоһоонун тылынан кэпсэтии, автор этэр санаатын быһаартарыы. Хоһоону өйтөн ааба үөрэнэргэ санааны, иэйиини аабааччы ылыныыта уонна ойууланар хартыынаны, түгэни өйгө онорон көрүү суолтата.

Кэпсээнинэн суруллубут айымньылары уус-уран аабы (2 чаас).

Кэпсээнинэн суруллубут уус-уран айымньылары аабы сүрүн уратылара. Охсуулаах тыллары, тохтобуллары булларыы. Уус-ураннык кэпсээнин уонна аабы уратылара. Ис хоһоонунан көрөн, суолталаах кэрчиктэргэ араартарыы уонна ааттаталааһын. Кэрчиктэри ааттаталааһын айымньы сүрүн ис хоһоонугар туһуланыыта. Кэрчиктэр ис хоһооннорун уус-ураннык кэпсэтии.

Чабырбахтары уус-уран аабы (2 чаас).

Чабырбах өйдөбүлэ. Чабырбахтар араастара. Саха чабырбахсыттара. Сүрүн ис номоһун быһаарарга эрчийии. Чабырбабы аабы сүрүн уратылара.

Олонхону уус-уран аабы (3 чаас).

Олонхо — улуу айымньы, киһиэхэ гимн. Олонхону толоруу. Олонхоһуттар. Олонхо сүрүн кэрчиктэрин этэр ис номохторун, тылын-өһүн, поэтикатын, этиллиитин уратыларын ырытыы. «Куллугураччы» (речитатив) ньыматынан олонхону аабыга эрчиллии.

Уус-уран аабы маастардарын кытта көрсүһүүлэри тэрийиигэ, уус-уран композициялары бэлэмнээһингэ (6 чаас).

КУРУҤУОК ҮЛЭТИГЭР ТУҤАНЫЛЛАР ЭРЧИЛЛИИЛЭР

1 эрчиллии.

Салгыны эбирийи уонна салгыны таһаары өйдөбүллэрин ингэрэргэ аналлаах айах иннигэр кумаабыны тутан олорон тыынарга эрчилли.

2 эрчилли.

«һуу, бу тугуй?», «һы, мин ону билбэппин», «Ой, наһаа үчүгэй», о.д.а. соһуйууну, өһүргэниини, үөрүүнү сангарарга тыынары кэтээн көрүү.

3 эрчилли.

Этиигэ тыллар логическай бөлөхтөрүн уонна этии кэнниттэн тыын ыларга эрчилли.

4 эрчилли.

Дуоскаҕа учуутал оҕолор билэр хоһоонноруттан быһа тардыыны, өс хоһоонун эбэтэр таабырыны суруйар. Үөрэнээччилэр тэтэрээттэригэр устан ылан, ааҕан көрөн баран, ханан тыыммыттарын болдьох бэлиэнэн / бэлиэтииллэригэр уонна бэлиэни тутуһан ааҕалларыгар сорудахтанар.

5 эрчилли.

Араас ис туругу биэрэн аабыахха сөптөөх этиини булан, (холобур, *уруоккун аах*) аахтарыы, куолас уларыыйытын кэтээн көрдөрүү.

6 эрчилли.

Этиигэ охсуулаах тыл уларыыйытыттан ис хоһооно уларыыйытын кэтээн көрүү.

Биһиги бэбэһээ ыалдьар ветеранна бара сылдыбыппыт. (Атыттар буолбатах, **биһиги**).

Биһиги **бэбэһээ** ыалдьар ветеранна бара сылдыбыппыт. (Урут буолблтах, **бэбэһээ**).

Биһиги бэбэһээ ыалдьар ветеранна бара сылдыбыппыт.

(Атын киһиэхэ буолбатах, **ыалдьар ветеранга**).

Биһиги бэбэһээ ыалдьар ветеранга **бара сылдыбыппыт**.
(Көһнөрү сурук, откыртка ыппатахпыт, **бара сылдыбыппыт**).

7 эрчилли.

Бу ос хоһоонун аабыга охсуулаах тыллары уонна тохтобуллары булаттаа.

*Сарсыарда эрдэ турбатаххына, күһнүн сүтэриэн, оҕо сааскар
үөрэммитэххинэ, олоххун сүтэриэн.*

8 эрчилли.

р дорҕоону сангара үөрэнэргэ аналлаах өс хоһоонноро уонна хоһооннор.

*Онуоха диэри үрүҥ тураах — хара, хара тураах — үрүҥ
буолуо.*

*Эрдэ турбут чыычаах тумсун соттор, хойутаан турбут чыычаах
харабын хастар.*

Долгун курдук куугунаан,
Сүүрүк курдук чарылаан,
Этин курдук ньирилээн
Эдэр оҕо турдубут. (Эллэй)

Кынаттаах кытыгырастара
Кыырт, кырбый икки
Кыра көтөрү
Кыама суох
Кырган ахан эрэллэр. (А. Кулаковскай)

9 эрчилли.

с дорҕоону сангара үөрэнэргэ аналлаах өс хоһоонноро уонна хоһооннортон быһа тардыылар.

Сип гыммыты ситиигэ тihэр, сап гыммыты сапка тihэр.

Салан киһи сириксэн. Сотору да көстүөх, сордообут.

Сарсыарда сайа охсор

Салгын мүөтүн иһэбин,
Сэбирдэхтэр сиккиэрдэрин
Сэргии истэ турабын. (М. Куличкина)

Саҥа дбылбыт, көрүҥ,
Саҕаланна, кэллэ.
Саҥа кыайыы, үөрүү
Сандаарар күнэ үүннэ. (П. Тобуруокап)

10 эрчиллии.

Дуоскаҕа дорбооннор дьүөрэлэһиилэрэ суруллар: нуонна, ниниэннэ, наньяанна; тататыы, тототуу, тутута, тититэ, татытыа, татутуо; ра, руру, рири, роро; рарора, рурору, роруро, рирори, рориро; сисиси, сусусусу, сасаса, сососо, сусусу, о.д.а. Дорбооннору чуолкайдык сангаран аабалларыгар сорудахтанар.

11 эрчиллии.

Нууччалыы скороговоркалары аабыыны туһаныы. Проворонила ворона воронёнка. По Чите течёт Читинка. Мама Милу мыла мылом.

12 эрчиллии.

Биирдиилээн тыллары араас изйиилэри биэрэн сангардыы. Көр (итэбэтэрдии, күлүү гынан, кыһыран, көрдөһөн, о.д.а.). Суруй (соруйардыы, мөбөрдүү, элэктээн, көрдөһөн).

13 эрчиллии.

Бэлиэтэммит тыллар суолталарын быһаартарыы. Хомпоруун хотой таас дьяаны чабырбайыгар тахсан даллаарыс

гына олоро түспүт да, таннары көрөн олорон, таналайын тансынан, дыбырыйбытынан барбыт. (25 с.)

Эмээхсин онтон саарых курдук гынан эрдэбинэ, Миитэрэй: «Эһиги тугу биллигит?» — диэн сөнгүдүйэн кэбиһэр. (34 с.)

Ол курдук нэһи сэргэхситэр, улугу уһугуннарар көрдөөх тыллары бэрт дөбөҥнүк этэн кэбиргэтэн кэбиһэр? (14 с.) (*Амма Аччыгыйа* «Сааскы кэм».)

14 эрчиллии.

Истээччигэ тийэр гына, истээччи харабар көрөрүн курдук олорор хоскүн сиһилии ойуулаан кэпсээ (оҕолорго барыларыгар эбэтэр табаарыскар).

15 эрчиллии.

Уруокка үөрэтиллэр айымньылартан геройдар мэтириэттэрин ойуулааһыннары туһанан үөрэнээччилэргэ уруһуйдатыы.

16 эрчиллии.

Үчүгэйдик билэр киһинг мэтириэтин тылынан ойуулаан кэпсээ.

17 эрчиллии.

Арай эһиги ойуурга күүлэйдии сылдьангыт туһахха: соторутаабыта иннибит куобахха түбэһинг, хайыа этигитий?

18 эрчиллии.

Дьиэбэр кинигэ ааба олорон түннүгүнэн көрбүтүң, чугас ойуурга баһаар буолан эрэр эбит... тугу гыныан этэй?

19 эрчиллии.

Дьиэбэр соботобун хаалбыккын. Дьонун киинэбэ барбыттар. Эн концерка, сценкаба оонньоохтааххын, бэлэмнэниэххин наада... хайыан этэй?

20 эрчиллии.

Кэллэ диэн тылы олох маннык түгэnnэригэр сөп түбэһиннэрэн сангарын.

Люда куоттара сыһан баран **кэллэ**.

Абааһы көрөр киһинг кэлбитин туһунан.

Балтыгын (бырааккын) кэтэһэ сатыыгын да суох, ийэбүттэн, аан тыаһаабытын иһин, хоскуттан тахсан: ыйытабын: «*Кэллэ?*»

21 эрчиллии.

Запятой туруутуттан тутулуктанан этии ис хоһооно уларыыйытын кэтээн көрүн.

— Сардаана үчүгэй кыыс буолбат дуо, Мотя?

— Сардаана, үчүгэй кыыс буолбат дуо Мотя?

Текскэ элбэх точка суолтатын быһаар.

Элэмэс сонобос мастар быыстарыгар киирэн абыйахта элэннээт көстүбэт буолбута. Ол айыыта онон... Кинилэр эргиллибэтэхтэрэ... (ХС, 1974, № 9, 67 с.)

22 эрчиллии.

Бэриллибит строфа ис номобун быһаартарыы. Дьараайап Баанньа Дьарыктаммат аанньа:

Иккиһин, үсүһүн хаалыыһы —

Ити кылааска бытыктаныыһы... / ХС, 1981, № 1. 120 с.

23 эрчиллии.

Бэриллибит текст ис номобун быһаартарыы.

Киһи көхсүгэр көстө сылдыар кыната суох. Кини сытыы кыната — өйүн, сүрэбин дьулуура. (*А. Аччыгыһа.*)

Уруокка үөрэтиллибит айымньылартан быһаччы ойууламматах геройдар мэтириэттэрин тылынан ойуулаан кэпсэттэри уонна уруһуйдатыы.

24 эрчиллии.

С.П. Данилов «Өбүгэ өһө» хоһоонун «түгэх сыалын»
быһаарын.

Өбүгэ өһө

Кимим этиэй?!

Кимим ыйыай

Эһэлээх эбэм унуобун?

Булбатым дии бэл кыайан

Өтөхтөрүн омоонун...

«Өтөх онно төнгүргэстээх.

Сурт кэриэстээх!» — диир өһү

Сүүрбэһис үйэ силлиэтэ

Кыккыраччы мэлдьэһэр.

Арай ити ыар чахчыны

Өһөс сүрэхпит ылыммат:

Төрдүн, кэриэһин умнубут

Тулаайах буолуон баҕарбат.

Төгүрүк тулаайах да киһи

Төрдүн-ууһун билиэхтээх.

Ыччат өбүгэ кириэһин,

Ытыктаан, эргийиэхтээх.

Уйатын уокка былдьаппыт

Туруйалыы аймана,

Уйан сүрэбим ыарыыта

Өбүгэ өһүн кыланна:

«Өтөх онно төнгүргэстээх,

Сурт кэриэстээх буолуохтаах!!!»

25 эрчиллии.

Өс хоһооннорун «түгэх сыалларын» быһаарын.

Киһи кэпсэтэн, сылгы кистэхэн, ынах мангыраһан билсэр.

Аан дойду ахтылғаннаах, бар дьон сыанабыллаах.

Тэбиэн саҕа хара санаатааҕар, түөн саҕа үрүң санаа ордук.

Киһи киһинэн олорор, киһи киһинэн тыыннанар.

26 эрчиллии.

Бэриллибит текси ырытын. Суолталаах кэрчиктэргэ араартаанг, ааттаталаанг, аабыы соруктарын быһаарын.

Көрүң эрэ! Күөл хаба ортотугар хара тумустаах, кыһыл атахтаах, үрүң көмүс түүлээх, хаабырҕаан сангарар хопто кыылым устан кылбайа сылдыар. Тыыраахы көтөрүм, иннэ суптуйан, кэннэ сарайан, бүтүннүүтэ кынат, түү иччитэ буолан баран, мас ойуун курдук, күөл үрдүгэр кукүнайа-кукүнайа ууга суптурута түһэн ылар. Ол кэнниттэн тута үөһэ халлаан диэки өрө көтөн тахсан тыыраахылы тынгынаан, ытаан-сонгоон мунганаар эбит оҕолор! Килбиэннээх киэн халлаан оройуттан көрөн турар аламай манган күннэ үнэрин билбэтим, ол эбэтэр хара орохтоох систээх мунду балыгы сыһа харбаан, онтон абаран ытыырын-сонуурун билбэтим ини доҕор!

Бу маннык бэйэлээх, күөх толбон буолан көстөр тайҕа кэриир тыам хаба ортотугар, сатыы былыты саататар, аламай күнү аралдьытар, килбиэннээх киэн халлааным күлүгүн төгүрүччү тардан ылан, төгүрүк сиэр-килэ таас буолан сытар тыымпы күөлүм кытыытынан иэгэйэр икки атахтаах биирдэ эмэтэ, сыл баһыгарата-бар хара тыам булдун экирэтэ сылдьан ааһара буолуо дуо? (Н. Д. Неустроев «Балыксыт» кэпсээниттэн).

27 эрчиллии.

А. И. Софронов «Ууларбыт хорҕолдьун курдук» хоһоонун «түгэх сыалын» уонна суолталаах кэрчиктэринэн арааран аабыы тус

соруктарын быһаарын.

Ууларбыт хорҕолдьун курдук
Унаарыччы көрбүт
Уу долгун харахтаах,
Ураты үчүгэй
Уһун дьураа муруннаах,
Хамныыр эрэ
Хайгыы көрөр
Хара дьураа хаастаах,
Сайынны күн тахсар
Саһарбатын курдук
Арыы саһыл хааннаах,
Уус киһи одуулаан көрөн
Онорбутугар холобурдаах
Ойуу курдук уостаах,
Уута суох көмүс курдук
Уйула суох тиистээх.
Хара солкону хайыталаан баран
Ханыылыы уурбут курдук
Хара ньалбархай астаах...
Хаарыан доборбун
Хайыһан көрөөт,
Хара быарым
Хамныар дылы
Хайгыы санаатым...

28 эрчилли.

С.П. Данилов «Ытаама, амарах сүрэбим» хоһоонун ис
номоһун быһаарын.

Ытаама, аһыылаах сүрэбим,
Хайыаный, эрэлгин уордулар.
Эн бэйэнг бэркэ диэн билэбин
Ытааннар сүтүгү булбаттар.
Хата, үөр, мин тойон сүрэбим.

Тексэ	Ис номоѳо
Сыл ааһыа, үйэ устуо Дьон миигин умнуохтара, Мин кэриэһим торѳо буруо	Поэт: «Кэмим ааһыа,; киһи быһыытынан мин умнуллуом», — диир.

Уостарыныы уостуоҕа.	
Ол эрээри миигин биир Сырдык эрэл саататар: — Ааһыахтара дии мин бии Тыйыс сахам ырыатын.	Ол эрэн, саныахтара^ баҕар, ырыаларбын.
Ол ырыаҕа мин санаам, Олоҕу, дьону мин көрүүм Баар буолуо, хаалыаҕа Ааттамматах мин үөрүүм.	Ырыаларга мин өйүм-санаам бүтүннүүтэ баар эбээт!
Ырыабын аахпыт уол оҕо, Миигиннии сабаҕалаан, Көрүө дьону, олоҕу Мин тыыннаах харахпынан.	Өйүм-санаам бэриллэ эдэр, оҕо дьоннорбор.
Сыл ааһыа, хонук хонуо, Дьон миигин умнуохтара. Ол эрээри олоҕу Мин курдук таптыахтара.	Бэйэм умнуллуом - ол эрэн тыыннаах буолуо мин тылым.

СЫҢЫАРЫЫЛАР

Партитурнай бэлиэлэр.

1.

/ — кылгас тохтобул

// — уһун тохтобул

2.

_____ —ордук суолталаах тыл, тыл ситимэ

3. _ _ _ _ тылы уһатан, тардан аабы

_ _ _ _ — оһуобай интонациялаахтык үтэргээн,
күлэн, сэнээн, элэктээн аабыллар тыллар.

Уус-уран аабыыга анаан ырытыллыбыт текстэр партитуралара.

П. А. Ойуунускай «Оҕо куйуурдуу турара» кэпсээниттэн
уолчаан монолога:

«Эбэккээм! // Көрдөһөр күттүөннээх, / ааттаһар ахсааннаах...
// Үөрэхтэн матарым дьэ кэллэ / — үтэлээ. Үөрэнэн, // үрүң күн
сырдыгын көрөөрү, бу үтэ булаары сордоно турабын... // Бэс үөрэ
мэлийдэ, / тарбыт баранна // Хара уу — ааһымтыа... // Миэхэ /
биир үөрэнэр сылбын бүтэрэн, // мүччү түһэрим / бэрт улахан
наадалаах. / Ол үөһэ тахсарбар — // биир үрдүк кирилиэс. /
Үтэлээ, / эбэккээм, / үтэлээ! Үтүөбүн төлүөбүм: / үлэһит-
хамначчыт иннигэр охсуһуом // Эбэккээм! / Хамначчыт-дьаданы
харабын уулара хаарга тохтубат, хабала айаҕар таммалыыр, /
харчылаах куртаҕар кутуллар. / Мин ону иэстэһиэм!.. // Соххор-
доһолонг соро-мунга суолга тохтубат, / сиргэ тимирбэт, / солкуобай
харчынан кутуллан, / тойокко-хотукка, / баайга-талаҕа айаҕар
кутуллар. / Мин ону төттөрү төлөтүөм!... // Эбэккээм, / үтэлээ! //

Биир сыллаах тахсыбыт дабайыым сууллара дьэ кэллэ // —
таннары курулаан / аллараа үөдэнгэ, дьэбэрэ түгэбэр, / түһэрим

дъэ кэллэ! Өрүһүй, үтэлээ!»

Тураахтаах күүдээх

(Үгэ)

С.А. Саввин-Күн Дьирибинэ

Күрдьүж анныгар **уйаламмыт** / күкээркэй
дүүһүннээх, / Күлтүрүйбүт быһыылаах **Күүдээх эрэйдээх** /
Арай биирдэ, **ас булар сирэ** Адьас биир буолан, атастаспыт эбит —
Сарып-ирип көппүт, сахсайбыт түүлээх, Хаабырбаан санарбыт /
хара Тураабы кытта. Кыюба хаар кыһалаах, / кытаанах тымныы
кыстыктаах, / Кылыс тыал күөртээх **кыһын обургу кыһайан**,
// Ойобун, / оботун мунньан, / оробун кэнэтэн, / Күүдээх
эрэйдээх **курдьук анныгар көспүт**. / Хара Тураах **хаайтарыа дуо**, /
халын үөргэ холбоһон, / Хаабыргыы-хаабыргыы, **итии сиргэ**
көспүт. / Хаарыан сайынна харамнаһан муспут Хасааһа абыһаан, /
хара күн кэлэн, / Эрдэбэс күн эркиннээх, / итии салгын
илдьиттээх / Эриэккэс **итии саас эргийбитин** билэн даһаны,
Күүдээх эрэйдээх **күрдьүгүн анныттан** Көбүөхтээн көбөн, /
күөрэйэн тахсан, / Сылаас күн уотугар **сыламныы**, / **кыланныы**, /
Сыһы-бөбү сытырбалыы сылдьан, //

Хантас гынан, / халлаан диэки көрбүтэ: **II Хаарыан доҕоро** /
хара Тураах хантаһыйан эрэр
эбит! /

Маннай кэлэн **маанымсыйар** бадахтаах, /
Мара быһыы суох, / **майгы-сигили уларыбыт**: //
Күрдьүк диэки **көрбөккө**, / күтүр үрдүгүнэн, /
Кү#х халлааны көхсүнэн, / көбүөхтүү көтөр, /
Быр диэки ыксаласпакка, / **ыраах үлүгэринэн**, /
Ытык халлаан ыксатынан, / **ыадайа көтөр**
Буолан хаалбыт **буопшал бэйэтэ**. //

Күүдээх эрэйдээх / көрө сөхтө. //

Тизтэйбэккэ эрэ тэлээрэн тийэн, /

Тиит чыпчаал мутугар чэмэс гына олордо. /

Тумсун-уоһун туора-маары сотунна, /

Хара түүлэрин хамынан онгоһунна. /

«Кетор кынаттаах күүстээх ыраахтаабытабын, /

Сүүрэр атахтаах сүдү тойонобун»

Диэх курдук, / дэлэйдик тутунна. /

Дэлби киэбирдэ, / диригник даабырбаата. // »

Күүдээх эрэйдээх, / көрөр күндү доборум этэ, /

Бииргэ бултуур бэрт билсиилээбим этэ диэн: /

— Хайа, добоор, / хара Тураах, / дорообо, /

Хаһан кэллин, / хайдах сырыттын?—диэн,

Халыр-босхо бара-бара, / хаардаах бөх быһыттан

Хаччыгынайан тахсан, / хаһытаан ыйытта, /

Тураах атаһа «чонох гына-гына чохонноото». /

Кыбыстан, / «кыйбыннаан хамсаата», / даабырбаата: /

«Чоху—чохуга, баба—бабаба! /

Сытыган үөдэн, / сыыскын да ырыта сырыт!» // — диэтэ,,

Айаба кытарда, / антах хайыста. / Атаһын кытта аанһа ахтан

кэпсэппэтэ. /

Н. Лугинов «Нуоралдыма чаранар» сэхэниттэн.

Отгон / ытык сэргэ санаа саныра буолуо дуо? / Са~

наама. / Кини мии улаатарбын кэтэхэр. // Хаһан эрэ / мин, /

ити былыттары үрдүлэринэн ойутан иһэн, / халлаан оройуттан

супту сурулаан түһэн, / кынаттаах ах-сым аппын киниэхэ

кынтаччы баайарбын кэтэхэр. //

Оччоҕо / мин аптаах батаспынан / эбэбин баттыыр ыарахан

санаалаах былыттар хааһахтарын / хайыта сынньыталаан / киэр
үүрүөм. / Аан маннай / абабала-рым көмүс унуохтарын хомуйан, /
өлбөт мэнэ уутунан ибириэм, / оччоҕо / эр бэртэрэ бэйэлэрэ
бэйэлэринэн буола түһүөхтэрэ. / Үөрэн-көтөн миигин
айхаллыахтара. / Биһигии манна / эдэригэр түспүт эбэм, / аҕам
уонна Маайа көрсүөхтэрэ. / Эбэм ымманыа-ымманыа көтө-бөн
ылаары гыннабына / аһары көтөн биэриэм уонна халлаан атын
улаҕатыттан / ийэбин булан / үтүөрдэн аҕалыам, // атаба суох
саллааты тилиннэрэн, / урукку-тунааҕар өссө чэгиэн атахтыам. //

Аптаах батаспынанг моонньоммут мастары таарыйыам эрэ кэрэх, /
көрүүх бэтэрээ өттүгэр көбөрө тыллыахтара. // Элиэни уонна дьоло
суох ат оҕуһу хара балыыртан босхолуом, // Ба-рытын, / барытын
онгоруом... // Тугу да умнуом суоҕа! ... // Ол иһин миигин, / мин
улаатарбын / бары кэтэһэл-лэр.

Аксенов В. Н. Искусство художественного слова. М., 1962.

Анализ художественного текста: Сб. статей / Под ред. Н. М. Шанского. М, 1975, вып. 1; 1976, вып. 2; 1979, вып. 3.

Артобвлевский Г. В. Художественное чтение. М., 1978.

Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. 2VL, 1979.

Буяльский Б. А. Искусство выразительного чтения. М., 1986.

Горбушина Л. А. Обучение выразительному чтению младших школьников, М. 1981.

Дмитриева Е. Д. Выразительное чтение. М., 1975.

М а й м а н Р. Р. Обучение школьников выразительному чтению на занятиях по литературе. Хабаровск, 1972.

Майман Р. Р., Дмитриева Е. Д., Найденов Б. С. Выразительное чтение: Практикум. М., 1980.

Майорова А. В. Выразительное чтение при изучении художественной литературы. Рига, 1974. ч. 1; 1975, ч. 2.

Методика выразительного чтения. М., 1985.

Найденов Б. С, Завадская Т. Ф., Соловьева Н. М.,

Шевелев Н. Н. Выразительное чтение. М., 1978.

Осокин В. В. Формы общения. Томск, 1985.

Соловьева Н. М. Выразительное чтение в 4—8 классах. М, 1983.

Соловьева Н. М. Практикум по выразительному чтению. М., 1976.

Язовицкий Е. В. Выразительное чтение как средство эстетического воспитания. Л., 1972.